

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Huseynli Fuad Firdovsi oğlu

MHS konsepsiyası əsasında əhalinin gəlir və xərclərinin statistik tədqiqi

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı:

060406 - STATİSTİKA

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

Prof. S.M. Yaqubov

Dos.V.E. Teymurova

KAFEDRA MÜDİRİ:

Prof. S.M. Yaqubov

BAKİ – 2017

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ	3
I FƏSİL	<i>Əhalinin gəlir və xərclərinin statistik öyrənilməsinin nəzəri-metodoloji əsasları</i>	7
1.1	Əhalinin gəlir və xərclərinin statistik öyrənilməsinin nəzəri əsasları	7
1.2	Əhalinin gəlir və xərcləri Statistikaşının informasiya bazası və təhlilin əsas istiqamətləri	12
1.3	MHS-də əhalinin gəlir və xərclərinin əks etdirilməsinin əsas xüsusiyyətləri	20
1.4	Əhalinin gəlir və xərclərinin statistik öyrənilməsinin beynəlxalq təcrübəsi	34
II FƏSİL	<i>Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlir və xərclərinin statistik təhlili və proqnozlaşdırılması</i>	46
2.1	Əhalinin gəlir və xərclərinin quruluşunun və dinamikasının statistik təhlili	46
2.2	Əhalinin gəlir və xərclərinin diferensiasiyasının statistik qiymətləndirilməsi	61
2.3	Regressiya-korrelyasiya metodu ilə əhalinin gəlir və xərclərinin statistik təhlili	74
	Nəticə	81
	Ədəbiyyat	86

G İ R İ Ş

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Bazar münasibətlərinə keçən ölkələr üzrə əhalinin gəlir və xərclərinin statistik tədqiqi xüsusilə aktualdır. Əhalinin gəlir və xərclərinin araşdırılması və tədqiq edilməsi onların balansında gəlirin payının artırılması və xərclərin daha səmərəli və keyfiyyətli məhsullara yönəldilməsi, əhalinin istehlak qabiliyyətinin yüksəldilməsi, istehlakın strukturunda yalnız qida məhsullarının deyil, həm də digər maddi nemətlər istehlakının payının artırılması, bütövlükdə əhalinin həyat səviyyəsinin hər tərəfli inkişaf etdirilməsi hər bir ölkənin, eləcə də Azərbaycan Respublikasının əsas problemlərindəndir.

Əhalinin gəlir və xərcləri haqqında obyektiv məlumatın toplanması, iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətinin və əhalinin həyat səviyyəsinin təhlil edilməsi, dövlətin sosial siyasətinin işlənilib hazırlanması, ayrı-ayrı əhali qruplarının sosial müdafiəsini təşkil etmək məqsədilə konkret tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün lazımdır. Əhalinin gəlirləri haqqında sistemləşdirilmiş məlumatlardan daxili ehtiyatların səfərbərliyə alınması yolu ilə investisiya proseslərinin genişləndirilməsi imkanlarının qiymətləndirilməsi üçün istifadə oluna bilər.

Əhalinin gəlir və xərcləri göstəriciləri iqtisadi proseslərlə yanaşı sosial proseslərə də öz təsirini göstərir və Milli Hesablar Sisteminin (MHS) ev təsərrüfatı sektorunda nəzərə alınır. Bu göstəricilərə əsasən sərəncamda olan gəlir nominal və faktiki son istehlak xərclərini müəyyənləşdirir. Daha doğrusu, əhalinin son istehlak xərcləri - xərclər metodu ilə Ümumi Daxili Məhsulun hesablanması istifadə edilir. Son istehlak xərcləri göstəricisi əhalinin həyat səviyyəsini göstərən ən mühüm göstəricilərdən biridir.

Statistikanın məlumatlarından göstərilən məqsədlər üçün istifadə edilə bilməsi üçün gəlirlər siyasi-iqtisadi xarakterli ciddi konsepsiya sistemində əsaslanmalıdır. Bu məlumatlar iqtisadi proseslərin qarışıq cəhətlərini səciyyələndirən digər göstəricilərlə (məsələn, istehsal, yaxud da maliyyə resurs-

larının hərəkəti göstəriciləri ilə) uzlaşdırılmalıdır. MDB ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da əhalinin gəlir və xərcləri haqqında məlumat Milli Hesablar Sisteminin (MHS - 93) konsepsiyası və metodologiyası əsasında əldə edilir.

Hal – hazırda ölkədə iqtisadi vəziyyətin dəyişməsi əhalinin və onun ayrı-ayrı təbəqələrinin həyat səviyyəsinə, eləcədə onların gəlir və xərclərinin səviyyə və quruluşuna bu və ya digər dərəcədə əhəmiyyətli təsir göstərir. Ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin ciddi surətdə aşağı düşməsi, işsizlərin və yoxsulluq həddində yaşayanların daha da artması, təbəqələşmə prosesinin güclənməsi və s. bu kimi hallar MHS konsepsiyası əsasında respublikamızda əhalinin gəlir və xərclərinin statistik öyrənilməsinin əhəmiyyətini artırır və dissertasiya işinin mövzusu öz aktuallığı ilə daima nəzər nöqtəsindədir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasında MHS konsepsiyası əsasında əhalinin gəlir və xərclərinin statistik tədqiqi etməkdən və qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Qarşıya qoyulmuş məqsəddən asılı olaraq tədqiqatın əsas **vəzifələri** aşağıdakılardır:

- Əhalinin gəlir və xərclərinin statistik öyrənilməsinin nəzəri əsasları araşdırmaq və ümumiləşdirmək;
- Əhalinin gəlir və xərcləri statistikasının informasiya bazası və təhlilin əsas istiqamətlərini müəyyən etmək;
- Əhalinin gəlir və istehlak xərclərinin quruluşunda baş verən dəyişiklikləri statistik təhlil etmək və qiymətləndirmək;
- MHS-də əhalinin gəlir və xərclərinin əks etdirilməsinin əsas xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;
- Əhalinin gəlir və xərclərinin statistik öyrənilməsinin beynəlxalq təcrübəsini öyrənmək;
- Əhalinin gəlir və xərclərinin diferensasiyasını statistik qiymətləndirmək;
- Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlir və xərclərinin dinamikasını statistik təhlil etmək;
- Əhalinin gəlir və xərclərini qarşılıqlı əlaqədə statistik təhlil etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

- Əhalinin gəlir və xərclərin tərkibi araşdırılmış və onların təsnifatı verilmişdir;
- Əhalinin gəlirlərinin həcmi və dinamikası statistik təhlil edilmişdir;
- Əhalinin istehlak xərclərinin quruluşunda baş verən dəyişikliklər kompleks halda tədqiq edilərək qiymətləndirilmişdir;
- Əhalinin gəlirlər üzrə paylanması modelləri və proqnozlaşdırılması üsulları statistik təhlil edilmişdir;
- Desil və kvintil qrupları üzrə ən varlı və ən yoxsul əhali qruplarının gəlir və xərcləri arasında fərq və onun yaranma səbəbləri aşkar edilmişdir;
- Əhalinin gəlir və xərcləri arasında olan qarşılıqlı əlaqə reqressiya-korrelyasiya metodu ilə statistik təhlil edilmişdir;

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiya işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik məcmuələri , ev təsərrüfatı büdcələrinin tədqiqatı materialları, internet resursları, kütləvi informasiya vasitələrinin materialları və həmçinin müxtəlif müəlliflərin elmi araşdırmaları təşkil edir.

Tədqiqat işində aşağıdakı statistik metodlardan istifadə edilmişdir: cədvəl, qrafik, indeks , dinamika sıralarının təhlili, mütləq, nisbi və orta kəmiyyətlər metodu , korrelyasiya-reqressiya metodu və s.

İşin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi giriş, 2 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin ümumi həcmi 87 səhifədən ibarətdir. Ədəbiyyat siyahısında 35 adda ədəbiyyat adı vardır.

Dissertasiyanın birinci fəslə **“Əhalinin gəlir və xərclərinin statistik öyrənilməsinin nəzəri-metodoloji əsasları”** adlanır. Bu fəsildə əhalinin gəlir və xərclərinin statistik öyrənilməsinin nəzəri əsasları araşdırılmış, əhalinin gəlir və xərcləri Statistika bazası və təhlilin əsas istiqamətləri müəyyən edilmiş, MHS-də əhalinin gəlir və xərclərinin əks etdirilməsinin əsas xüsusiyyətləri aşkar edilmiş və əhalinin gəlir və xərclərinin statistik öyrənilməsinin beynəlxalq təcrübəsi öyrənilmişdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “**Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlir və xərclərinin statistik təhlili və proqnozlaşdırılması** ” adlanır. Bu fəsildə **Azərbaycan Respublikasında** əhalinin gəlir və xərclərinin quruluşu və dinamikası, diferensasiyası statistik təhlil edilmişdir, əhalinin gəlir və xərcləri reqressiya-korrelyasiya metodu ilə öyrənilmiş, əhalinin gəlir və xərclərinin modelləri statistik təhlil edilmiş və əhalinin pul gəlirlərinin proqnoz qiymətinin hesablanması üsulları tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın sonunda nəticə və təkliflər formalaşdırılmış, istifadə olunan ədəbiyyat siyahısı verilmişdir.

I FƏSİL. Əhalinin gəlir və xərclərinin statistik öyrənilməsinin nəzəri-metodoloji əsasları

1.1. Əhalinin gəlir və xərclərinin statistik öyrənilməsinin nəzəri əsasları

Əhalinin həyat səviyyəsinin mühüm iqtisadi göstəricilərindən biri əhalinin gəlirləridir. Beləki, gəlirlər əhalinin istehlak mallarına və xidmətlərə şəxsi tələbatının ödənilməsinin mənbəyidir və həyat səviyyəsinin digər göstəriciləri onunla başlayır. İqtisadi statistikanın əsas vəzifələrindən biri də gəlirlərin formalaşması və bölüşdürülməsini öyrənməkdir. Beləki, əhalinin gəlirlərinin Statistika əhalinin gəlirlərinin məbləğini, strukturunu, dinamikasını, onların mənbələri və istiqamətlərini, alıcılıq qabiliyyətini, sosial qruplar arasında gəlirlərin qeyri-bərabər bölüşdürülməsini xarakterizə edən göstəriciləri hesablayır və təhlil edir . Bunlarla yanaşı, gəlirlər statistika əsas qiymətlərlə ümumi əlavə dəyəri hesablayır, gəlirlərin hansı məqsədlər üçün istifadə olunduğunu müəyyən edir, gəlirlərin ilkin bölgüsü qaydalarını müəyyən edir və onu həyata keçirir, sərəncamda qalan ümumi milli gəliri hesablayır və ondan istifadə olunmasının təhlilini aparır, müxtəlif növ gəlirlər haqqında lazımi məlumatları toplayır, işləyir və təhlil edir.

Konkret dövrdə sərf edilmiş əmək və vəsaitin köməkliyi ilə əldə edilmiş vəsait həmin fəaliyyətlə əlaqədar xərcləri ödəməklə yanaşı, həm də ona yeni dəyər əlavə etməlidir. Cari fəaliyyət nəticəsində əldə edilmiş belə əlavə vəsait adətən «gəlir» adlanır.

BMT – nin tövsiyə etdiyi MHS-nə görə «gəlir» dedikdə hesabat dövrünün əvvəlində mövcud olan kapitalı dövrün sonunadək saxlamaq şərti ilə həmin dövr ərzində istehlak məsrəflərinin maksimum məbləğidir. Başqa sözlə, «gəlir» hesabat dövründə kasıblaşmadan istehlaka sərf edilən xərclərin və yığının əlavə artımının cəmidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində gəlir istehlakın ödənilməsi mənbəyi və iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılmasının əsas amilidir. «Gəlir» anlayışı bir çox hallarda öz

əmlakının real dəyərini azaltmadan ev təsərrüfatının xərcləyə biləcəyi məbləğ kimi müəyyən edilir.(26)

İqtisad elmində gəlir ən mürəkkəb anlayışlardan biridir. Beləki, XX əsrdə bir sıra iqtisadçı və statistiklərin əsərlərində gəlir anlayışı haqqında formalaşmış fikirlər bir – birindən fərqli olmuşdur. Məsələn, Fişerin 1930-cu ildə nəşr olunmuş əsərində gəlir anlayışı son istehlak anlayışı ilə eyniləşdirilir.

Hollandiya statistiki Frits Bos özünün “Milli hesabların müntəzəm xülasəsi”(1989) əsərində gəliri son istehlakın və kapital aktivləri ehtiyatlarının xalis artımı kimi müəyyən etmişdir. Lakin sonradan o, özü də etiraf edir ki, gəlirin, xüsusilə də kapitalın ümumən bu cür müəyyən edilməsi konkretləşdirmə və bir sıra istiqamətlərdə dəqiqləşdirmə tələb edir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda kapital haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Məsələn, bir sıra iqtisadçıların əsərlərində kapital “məhdud miqdarda bütün resursların ümumi toplusu” kimi müəyyən edilir.

Lakin bu problemlə məşğul olan mütəxəssislərin böyük əksəriyyətinin fikrincə, məhdud miqdarda resursların qiymətləri haqqında informasiya olmadığına görə kapitalın mahiyyətinin bu cür müəyyən edilməsini təcrübədə reallaşdırmaq olduqca çətinidir. Bununla əlaqədar olaraq əksəriyyət hallarda kapitalın bazar dəyərinə malik olan “resurslar məcmusu” kimi müəyyən edilməsi fikrinə üstünlük verilir və ondan istifadə olunur.

Məşhur Amerika iqtisadçısı P.Samuelson öz əsərlərində kapital konsepsiyası dedikdə, istehsalın məhsulu olan resurs növləri ilə məhdudlaşır. Başqa sözlə, onun fikrincə kapital dedikdə istehsalın məhsulu olan resurs növləri nəzərdə tutulur. O belə hesab edir ki, torpaq, faydalı qazıntı ehtiyatları və istehsalın məhsulu olmayan digər aktivlər özlüyündə kapital deyildirlər. Yalnız iqtisadi proseslərə cəlb olunmaq üçün onların çıxarılmasına əmək sərf olunduqda kapitalla xas cəhətlərə malik olurlar.

İqtisadi Statistika üzrə məşhur dərsliyin müəllifi olan tanınmış iqtisadçı və statistik P.Lippe hesab edir ki, gəlirin müəyyən olunması təhlilin məqsədindən, qarşıya qoyulan vəzifələrdən asılıdır.(27) Başqa sözlə, elə vəzifələr vardır ki, onları həll etmək üçün gəlirlər və qənaət haqqında məlumatlardan istifadə olunmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəllər “qənaət” anlayışından nağd, yaxud da əmanət banklarında yığılmış pul vəsaiti mənasında istifadə edilmişdir. Lakin MHS-də qənaət anlayışı tamamilə başqa məzmunla malikdir. Burada qənaət sərəncamda qalan gəlirin son istehlaka sərf olunmayan hissəsi kimi şərh olunur. Beləliklə, MHS-də müəyyən olduğu kimi, qənaəti bütün maliyyə aktivlərinin (nağd pullar, depozitlər, qiymətli kağızlar, ssuda-borc və i.a.) və maddi aktivlərin artımı kimi qəbul etmək olar.

P.Lippenin fikrincə gəlirin müəyyən edilməsi variantlarından biri təsərrüfatçılıq edən subyektlərin əldə etdikləri, pul üzrə tələbə təsir göstərən və müntəzəm olaraq daxil olan pul vəsaitidir. Gəlirin bu cür müəyyən edilməsi pul üzrə tələbin öyrənilməsi sahəsində qarşıya qoyulan vəzifələrlə əlaqədardır. Deməli, burada natura formasında bir çox daxilolmalar nəzərə alınmamışdır.

P.Lippenin fikrincə təsərrüfatçılıq edən subyektlərin əmtəə və xidmətlərə olan tələbi də (bu milli məhsulu əmələ gətirir) gəlirlərin tərkibinə daxil edilə bilər. Göründüyü kimi, gəlirlərin müəyyən olunmasına bu cür yanaşıldığına, daha dəqiq desək onun tərkibinə həm pul, həm də natura formasında olan gəlirlər daxil edildiyinə görə o, əhalinin həyat səviyyəsinin təhlil edilməsi üçün daha münasibdir və MHS-də müəyyən olunmuş qaydaya daha yaxındır.

Dünyada tanınmış ingilis iqtisadçısı C.Xiks də gəlir konsepsiyasının olduqca mürəkkəb xarakterə malik olduğunu etiraf edir. Onun 1993-cü ildə rus dilində nəşr olunmuş “Dəyər və kapital” əsərində göstərilir ki, bir çox məşhur müəlliflər qənaət və gəlir haqqında bir-birinə zidd, bir-birini inkar edən və demək olar ki, məqbul sayılmayan müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Onun fikrincə hamıya məlum olan qənaət və gəlir anlayışları məntiqi kateqoriyalar deyildirlər. Onlar yalnız biznesmenlərin praktik məsələlərin həllinə doğru daha yaxşı istiqamət götürmələri üçün həqiqətə bir qədər yaxın hesab olunan anlayışlardır.

MHS-nin 1993-cü il variantında bütün gəlir göstəricilərinin əsasında C.Xiksin yuxarıda adı çəkilən “Dəyər və Kapital” əsərində əsaslandırılmış konsepsiyası durur. Bu konsepsiyanın mahiyyəti belədir: Qabaqcadan yığılmış kapital bu dövrün axırında azalmamalı, olduğu qədər qalmalıdır. Başqa sözlə, bunu belə başa düşmək lazımdır ki, insanlar əllərində olan əvvəlki dövrlərdən qalmış kapitalla toxunmadan, ondan

istifadə etmədən, yəni onun kəmiyyəti azalmadan özlərinin istehlakı üçün nə qədər sərf edə bilər?

C.Xiks öz konsepsiyasını inkişaf etdirərək iki nəzəri gəlir kateqoriyası irəli sürmüşdür. Bunlardan biri müntəzəm olaraq, qabaqcadan daxil olacağı nəzərdə tutulan gəlirlər, digəri isə faktiki daxil olmuş gəlirlərdir. Xiks bunlardan birincini latın sözü olan **ex-ante**, ikincisini isə **ex-post** ilə işarə edir. C.Xiksin fikrincə bir çox məqsədlər üçün birinci konsepsiyaya üstünlük vermək lazımdır. Çünki təsərrüfat subyektlərinin davranışlarını birinci konsepsiya daha yaxşı nümayiş etdirir. C.Xiksə görə onu müəyyən etmək üçün ex-post kateqoriyasından nəzərdə tutulmamış, təsadüf nəticəsində əmələ gələn daxilolmaları, xüsusilə də inflyasiyanın təsiri ilə aktivlərin dəyərinin artımını çıxmaq lazımdır.

Beləliklə, C.Xiksin gəlirlərə dair formalaşdırdığı konsepsiyaya əsasən aşağıdakı nəticələri çıxarmq olar⁽¹⁹⁾

1) Daxil olan hər cür pulun gəlir hesab olunması düzgün deyildir. Çünki əldə edilmiş vəsaitin bir hissəsi sərf olunmuş istehsal vasitələrinin satın alınması ilə əlaqədar xərclərin ödənilməsinə yönəldilməlidir. Yaxud da hər hansı bir şəxs özünün mülkiyyətində olan evini (mənzilini) satmış, evin (mənzilin) satışından əldə olunan vəsaiti gəlir hesab etmək olmaz. Çünki bu əməliyyat nəticəsində sadəcə olaraq aktivlərin forması dəyişir. Başqa sözlə, həmin şəxs maddi formada olan aktivini (mənzilini) maliyyə aktivini ilə əvəz etmişdir. Lakin mənzilin satışından əldə edilən və banka qoyulan vəsaitə görə alınan faiz məbləğini gəlirə aid etmək lazımdır. Evini (mənzilini) satan şəxs əldə etdiyi vəsaitin bir hissəsini istehlak malları və xidmətlərin satın alınmasına sərf etdikdə də gəlirlərdə heç bir dəyişiklik baş vermir. C.Xiksin konsepsiyasına görə bu zaman həmin istehlak xərclərini qeydiyyatla almaq və qənaəti bir o qədər azaltmaq lazımdır. Bu zaman gəlirin ümumi kəmiyyəti sıfıra bərabər olur. Gətirdiyimiz bu misalda istehlak malları və xidmətlərinin satın alınmasına sərf olunan xərclər keçmiş dövrlərdə əldə edilmiş qənaət hesabına maliyyələşdirilmişdir. Belə olduqda da istehlak üçün sərf olunan xərcləri gəlir kimi nəzərdən keçirmək olmaz. Çünki bu zaman da həmin xərclər əvvəlki dövrlərdən qalmış qənaət hesabına maliyyələşdirilir.

2) Əldə edilən qənaəti nağd pulun, banklardakı depozitin və digər maliyyə aktivlərinin (səhm, istiqraz və i. a.) artımı ilə eyniləşdirmək olmaz. Çünki maliyyə aktivlərinin artımı onların formasının dəyişməsi, yaxud da maliyyə öhdəliklərinin (təəhhüdlərinin) qəbul edilməsi ilə əlaqədar olaraq baş verə bilər. Məsələn, nağd pulun artımı adətən borc alınması, səhmlərin və maddi aktivlərin satılması və s. nəticəsində baş verir. Digər tərəfdən isə qənaətdən maddi aktivlərin (torpağın, mənzilin) satın alınması üçün istifadə edilməsi mümkündür. C.Xiksin fikrincə, bu zaman da maliyyə aktivlərinin artımı sərəncamda olan gəlirlə istehlaka sərf olunan xərc arasındakı fərqə bərabər olur. Nəzəri cəhətdən belə bir fərziyyə də mümkündür ki, maliyyə aktivləri azaldığı hallarda da qənaət əldə edilə bilər. Bu, maliyyə aktivlərinin azalmasının maddi aktivlərin xalis artımı hesabına “örtüldüyü” hallarda mümkün ola bilər.

3)Təsadüfi səbəblərlə (inflyasiya,yaxud da aktivlərin dəyərinin hər hansı bir kənar amilin, məsələn, dəmir yolunun yaxınlığında yerləşən torpaqların qiymətinin bahalaşmasının təsiri ilə dəyişməsi) əlaqədar kapitalın artımı gəlir kimi nəzərdən keçirilə bilməz.

Əhalinin xərclərinin strukturunun dəyişməsinə görə əhalinin yoxsullaşma səviyyəsini də müəyyənləşdirmək mümkündür. Yəni, xərclərin strukturunda ərzağa çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi əvvəlki illərə nisbətən dinamik olaraq artarsa, onda həmin ölkədə və ya ərazidə əhalinin kəskin yoxsullaşması prosesi gedir. Bu qanuna uyğunluq ilk dəfə olaraq XIX əsrin ortalarında alman alimi E.Engel tərəfindən formalaşdırılmış və “Engel qanunu” adını almışdır.

Xərclərlə bağlı digər qanunlar öz əksini Şvabenin, Raymın və Cininin empirik qanunlarında tapmışdır.Belə ki, Şvabenin qanununda deyilir: ailə nə qədər kasıb olsa, mənzilə bir o qədər çox pul xərclənir.

Raymın qanuna əsasən isə gəlir nə qədər yuxarı olsa, onda xərclərin və yığımın xüsusi payı yüksək olur.

Cininin qanuna əsasən isə əgər ərzaq xərcləri ədədi silsilə ilə artıb – azalarsa, onda digər növ xərclər həndəsi silsilə ilə əks istiqamətdə dəyişir.

Beləliklə, gəlirlər haqqında C.Xiksin ümumi konsepsiyası öz əksini MHS-də ən mühüm makroiqtisadi göstəricilərin (ümum daxili məhsul, milli gəlir, sərəncamda olan gəlir, qənaət və i. a.) hesablanması, vahid şəkllə salınma (unifikasiya) və təsnifləşdirmələrin aparılması üçün nəticələri ilə ölçülən gəlirlərin cəminin əlavə dəyərinin cəminə bərabər olmasında tapır. Başqa sözlə, xarici iqtisadi əlaqələrlə bağlı amillər nəzərə alınmadan milli gəlir, iqtisadiyyatın bütün bölmələrində yaradılan əlavə dəyərin cəminə bərabərdir. Buna uyğun olaraq aktivlərin dəyərində inflyasiya, yaxud da təsadüfi xarakter daşıyan digər amillərin təsiri ilə əmələ gələn və istehsalla əlaqədar olmayan hər hansı bir dəyişiklik, habelə satış, özəlləşdirmə və s. səbəblərdən mülkiyyət hüququnun başqasına keçməsi nəticəsində əmlakın dəyərinin artımı gəlir hesab olunmur.

1.2. Əhalinin gəlir və xərcləri statistikasının informasiya bazası və təhlilin əsas istiqamətləri

Əhalinin pul gəlirlərinin və xərclərinin tərkibi iki əsas mənbədən öyrənilir:

- Maliyyə hesabatlarının məlumatları əsasında tərtib edilmiş əhalinin pul gəlirlərinin və xərclərinin balansı;
- Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında (ev təsərrüfatlarının büdcə tədqiqatı üzrə).(17)

Əhalinin pul gəlirləri və xərcləri balansı (bundan sonra-balans) əhalinin pul gəlirləri, xərcləri və qənaətlərinin həcmi və strukturunu xarakterizə edən əsas məlumat mənbəyi və həyat səviyyəsini sosial-iqtisadi təhlili vasitələrindən biridir. Onun göstəriciləri əhali ilə dövlət arasında, həmçinin əhalinin ayrı-ayrı sosial qrupları arasında iqtisadi münasibətləri əks etdirir və əhalinin pul gəlirləri və xərclərinin ümumi həcmi və strukturu müəyyənləşdirilir, əhalinin real və nominal gəlirləri və alıcılıq qabiliyyəti müəyyən edilir, həmçinin əhalinin gəlirlərinin səviyyəsinə görə bölgüsü aparılır və digər iqtisadi hesablamalar həyata keçirilir.

Əhalinin pul gəlirləri və xərcləri balansı ev təsərrüfatları sektorunun ardıcıl hesablarının bir hissəsi olmaqla, Milli hesablar sisteminin konsepsiyasına və

metodologiyasına uyğun tərtib edilir və əhalinin gəlirləri və xərclərinin vəsaitlərin alınma mənbələri üzrə qruplaşdırmasına və onların xərclənməsi istiqamətlərinin təhlil edilməsinə imkan verir.

Hazırda MDB ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da əhalinin gəlir və xərcləri haqqında əsas informasiya mənbəyi əhalinin pul gəlirləri və xərcləri balansıdır. Bu balans keçmiş SSRİ-də mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatın təhlili üçün tətbiq edilən xalq təsərrüfatı balansının (XTB) bir hissəsi idi. O dövrdə bu balansın tətbiq edilməsinin əsas məqsədi nağd pula olan tələbatı mal və xidmətlərin həcmi ilə tutuşdurulmaqla pul və mal dövriyyəsini və s. palanlaşdırmaq idi. Lakin bu balansda “pul gəlirləri” göstəricisi ilə xarakterizə edilən nağd pula olan tələbat Milli hesablar Sistemində istifadə olunan “gəlir” anlayışından fərqlənir. Milli hesablar sisteminin konsepsiyasına uyğun olaraq gəlir, sərəncamda olan kapitalın azaldılmaması son istehlaka xərclənə biləcək vəsaitlərin maksimum həcmidir.

Balansın gəlir hissəsi statistik və maliyyə hesabatlarının, seçmə müayinələrin və digər üsulların tətbiq edilməsi yolu ilə əldə edilən müxtəlif məlumatlar hesabına formalaşdırılır.

Balansın xərc hissəsi əhali tərəfindən ödənilən transferlərdən, mal və xidmətlərin alınması xərclərindən, həmçinin əhalinin əmanət qoyuluşlarına və qiymətli kağızların alınmasına sərf etdiyi vəsaitlərdən ibarətdir.

Milli hesablar sisteminin konsepsiyasına və metodologiyasına uyğun tərtib edilən əhalinin pul gəlirləri və xərcləri balansının quruluşu aşağıdakı kimidir: (35)

1. Gəlirlər:

1.1 İşləyənlərin əmək ödənişləri;

- Əmək haqqı;

- Sosial sığorta ödəmələri

1.2 sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər

1.3 mülkiyyətdən gələn gəlirlər

1.4 Alınmış cari transferlər

2. Xərclər

2.1 Son istehlak xərcləri

2.2 Ödənilən cari transferlər

3.Qənaətlər

3.1 Qeyri-maliyyə aktivlərin yığımı

3.2.Maliyyə aktivlərin yığımı

Milli hesablar sisteminin konsepsiyasına əsasən tərtib edilən əhalinin pul gəlirləri və xərcləri balansının gəlirlər hissəsində əhalinin nominal pul gəlirləri və işverənlər (müəssisə və təşkilatlar) tərəfindən nəğdsiz hesablaşma yolu ilə digər gəlirlər göstərilir.

Əhalinin pul gəlirlərinin əsas hissəsini əmək ödənişləri təşkil edir.Əmək ödənişləri hesabat dövründə yerinə yetirilmiş işə görə muzzdlu işçilərə pul və ya natura şəklində ödənilmiş vəsaitdir.Əməyin ödənilməsi hesablanmış məbləğlər əsasında, yeni mövcud qanunvericiliyə müvafiq olaraq vergilər və digər tutulan məbləğlər çıxılmadan hesablanır.Xarici valyuta ilə ödənilmiş əmək haqqı Milli bankın müvafiq məzənnəsi əsasında milli valyutaya çevrilir.

Muzzdla işləyənlərin əmək ödənişləri əmək haqqı və sosial sığorta ödəmələri kimi, iki əsas komponentdən ibarətdir.

Əhalinin pul gəlirlərinin əmək haqqı maddəsinə təşkilatlar, müəssisələr və idarələr tərəfindən ardıcıl xarakter daşıyan, pul və natura formasında işçilərinə işlənən və işlənilməyən vaxta görə, stimullaşdırılmış, əlavə və üstəlik ödəmələr, kompensasiya ödəmələri, mükafatlar və birdəfəlik həvəsləndirici ödəmələr, həmçinin yemək, yaşayış, istilik üçün verilən ödəmələr daxil edilir.

Bu maddəyə eyni zamanda ezamiyyə xərcləri,müəllif mükafatları,pulsuz verilən geyim formalarının dəyəri,daimi şəxsi istifadədə qalacaq xüsusi geyimlərin və ya onların aşağı qiymətə satılması ilə əlaqədar güzəştlərin məbləği və s. daxildir. Əmək haqqının ödənilməsi pul və natura formasında ola bilər.

Sosial sığortaya ödəmələr – faktiki və şərti hesablanmış sığorta ayırmalarıdır, yeni müəssisə və təşkilatlar, digər işlə təmin edənlər tərəfindən dövlət sosial sığortası məqsədlərinə köçürülən vəsaitlərdir. Bu ayırmaların müəssisə və təşkilatlar tərəfindən birbaşa sığorta təşkilatlarına köçürülməsinə baxmayaraq onların işçilərin əmək ödənişinin tərkib hissəsi kimi qəbul edilir və eyni zamanda balansın xərclər hissəsində

də əhali tərəfindən sığorta təşkilatlarına köçürdüləri sosial sığortaya ayırmalar kimi göstərilir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə əhalinin pul gəlirlərinin strukturu nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişmiş və yeni strukturda gəlirlərin əsas hissələrindən birini fərdi sahibkarlıq fəaliyyətindən gələn gəlirlər təşkil etmişdir.

Əhalinin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin təqdim etdikləri mal və xidmətlərin alınmasına çəkdikləri xərcləri, həmin şəxslərin gəlirlərinin həcmi müəyyən edir. Hal-hazırda sahibkarlıqdan gələn gəlirləri aşağıdakı fəaliyyət sahələrinə ayırmaq olar:

- şəxsi həyatı sahədə satmaq məqsədilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı;
- fiziki şəxslər tərəfindən bazarlarda ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarının satışı;
- evlərin, mənzillərin və digər obyektlərin tikintisi və təmiri üzrə qeyri-rəsmi tikinti briqadalarını xidmətləri;
- şəxsi yük daşımaları üzrə xidmətlər;
- mədəniyyət, bədən tərbiyəsi və idman xidmətləri; musiqi, mahnı, rəqs, rəsm və s. tədrisi, qeyri-rəsmi musiqi və ifa yaradıcılığı, tanışlıq xidmətləri, tərcüməçi, bərpaçı, mühazirəçi, idman inventarlarının təmir və s. xidmətlər;
- evdə şagird hazırlamaq üzrə xidmətlər, dayə, mürəbbiyə xidmətləri;
- şəxsi həkim, tibb bacısı, xəstəyə qulluq üzrə xidmətlər, kosmetik xidmətlər;
- baytarlıq xidmətləri;
- hüquq xidmətləri;
- məişət xidmətləri: ayaqqabı tikilişi və təmiri, geyimlərin tikilişi, nəqliyyat vasitələrinin, məişət maşın və cihazlarının, məişət radioelektron aparatlarının təmiri, bərbərxana, dini xidmətlər, şəkil çəkmə xidmətlər
- sair xidmətlər.

Mülkiyyətdən əldə edilən gəlirlər müvəqqəti və əvəzsiz olaraq verilən maliyyə aktivləri (məsələn, ssuda) və istehsalın məhsulu olmayan maddi qeyri-maliyyə aktivləri (məsələn, torpaq) əhatə edir. Bunlar faiz məbləğləri, dividend, torpaqdan və istehsalın məhsulu olmayan digər maddi aktivlərdən istifadəyə görə

renta, birbaşa yeni xarici investisiyalardan və sığorta şirkətləri ehtiyatlarının investisiya qoyuluşuna yönəldilməsi nəticəsində əldə edilən gəlirlər və sairələrdir. Ölkənin təsərrüfat subyektlərinə (rezidentlərinə) ilkin gəlirlər həmin ölkədə və digər ölkələrdə yaradılan əlavə dəyərlərdən daxil olur. Digər tərəfdən ölkədə yaradılan əlavə dəyərin bir hissəsi həmin ölkədə ÜDM-in istehsalında iştirak etdiklərinə görə qeyri-rezidentlərə (əsas etibarilə əməyin ödənilməsi və mülkiyyətdən əldə edilən gəlir formasında) ödənilir.

Əhali tərəfindən alınmış cari transfertlərə sosial müavinətlər, sığorta ödəmələri və digər cari transfertlər aiddir.

Sosial müavinətlər əhalinin aldığı bütün növ pensiya, müavinət və təqaüdləri özündə birləşdirir və Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun və Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin gəlir və xərcləri barədə hesabatlarına əsasən müəyyən edilir. Müdafiə Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi və Ədliyyə Nazirliyi üzrə pensiyaların məbləği, həmin strukturlar tərəfindən təqdim edilən məlumatlar əsasında hesablanır.

Təqaüdlər ali və xüsusi orta təhsil müəssisələrində, texniki-peşə məktəblərində, kurslarda, təkmilləşdirmə institutlarında, təlim alanlara verilən bütün növ təqaüdləri əks etdirir və hesabat dövründə təqaüdlərin məbləği Milli Bankın bu məqsədlə verilən nağd pulun məbləği haqqında hesabatı əsasında müəyyən edilir. Təqaüd fondunun tam məbləğinin formalaşdırılması ucun Milli Bankın göstəricilərinə təhsil müəssisələri tərəfindən tutulan vəsaitləri əlavə etmək lazımdır (aspirantlardan vergilər, yataqxanalar üçün ödəmələr və s.). Təhsil müəssisələri tərəfindən tutulan vəsaitlər haqqında məlumatlar sorğu əsasında təhsil müəssisələrindən alınır.

Sığorta ödəmələrinə baş vermiş hadisələrə görə şəxsi, mülkiyyət və digər sığorta növləri üzrə əhali tərəfindən alınmış vəsaitlər aiddir. Sığorta ödəmələri haqqında məlumat "Sığortaçının fəaliyyəti haqqında" 1-sığorta №-li rəsmi Statistika hesabatı formasının məlumatları əsasında hesablanır.

Digər cari transfertlərə rezident və qeyri-rezidentlər arasında pul köçürmələri və natura formasında verilən hədiyyələr (kapital xarakterli hədiyyələrdən başqa), hərbi əməliyyatlardan, fəlakətdən zərər çəkən şəxslərə verilən kompensasiyalar,

müəssisələr tərəfindən işçilərinə ödənilən, sosial ayrımalara aid olmayan, birdəfəlik maddi yardımlar aid edilir.

Balansın “Xərclər” hissəsi əhalinin son istehsala sərf etdiyi xərclərdən, əhali tərəfindən ödənilən transfertlərdən ibarətdir.

Son istehlak xərcləri - əhalinin sərəncamda qalan gəlirdən istehlak mallarının alınmasına və xidmətlərin ödənilməsiə sərf olunan vəsaitlərdir. Balansın “Xərclər” hissəsinin bu maddəsi “malların alınması və xidmətlərin göstərilməsi”, “şəxsi son istehlak üçün istehsal olunmuş mal və xidmətlərin istehlakı” göstəriciləri və ölkə rezidentləri tərəfindən xaricdə və qeyri-rezidentlər tərəfindən ölkədə alınmış mal və xidmətlərin dəyəri üzrə düzəliş əsasında formalaşdırılır. Əhali tərəfindən alınmış malların həcmi müəssisə və təşkilatlar tərəfindən nağd və nağdsız ödəmə yolu ilə pərakəndə ticarət şəbəkələrindən alınan malların həcminə düzəliş edilməklə pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin ümumi həcmi ilə müəyyənləşdirilir. Pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin ümumi həcmi “Pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin və mal ehtiyatlarının quruluşu” cədvəlindən götürülür.

Balansın xidmətlərin ödənilməsi və digər xərcləri maddəsinə əhalinin 1 mənzil kirayəsi və kommunal ,məişət xidməti ,təhsil sistemi ödəmələri, sanatoriya istirahət evlərinə putyovka alınması turizm və tibbi xidmətlərə xərclər, kino teatr və digər mədəni-əyləncə tədbirlərinə xərclər, nəqliyyat xidmətlərinin ödənilməsinə çəkilən xərclər, rabitə xidmətlərinin ödənilməsi kimi xərcləri aid edilir.

Şəxsi son istehlak üçün istehsal olunmuş mal və xidmətlərin istehlakı şəxsi son istehlak üçün istehsal olunmuş kənd təsərrüfatı məhsullarının və öz evində yaşayış üzrə istehlak olunmuş xidmətlərin dəyəri əsasında hesablanır və MHS-nin “Gəlirlərin istifadəsi” hesabının müvafiq göstəriciləri əsasında formalaşdırılır.

Ölkə rezidentləri tərəfindən xaricdə və qeyri-rezidentlər tərəfindən ölkədə alınmış mal və xidmətlərin dəyəri üzrə düzəliş göstəricisi vasitəsilə ölkə əhalisinin son istehlak xərclərinin tam həcmi müəyyənləşdirilir. Göstərici MHS-nin “Gəlirlərin istifadəsi” hesabının və tədiyyə balansının müvafiq göstəriciləri əsasında formalaşdırılır.

Əhali tərəfindən ödənilən cari transfertlərə məcburi ödənişlər və müxtəlif könüllü üzvlük haqları (vergilər və yığımlar, sığorta üzrə ödənişlər, ictimai və kooperativ təşkilatlara üzvlük haqları, kredit təşkilatlarının kreditlərinə görə əhalinin ödədiyi faizlər), sosial sığortaya ayırmalar, köçürmələr və akkreditiv əməliyyatı vasitəsilə göndərilən pullar (bu maddədə əhali tərəfindən xaricə göndərilən akkreditiv əməliyyatı vasitəsilə göndərilən pulların məbləği göstərilir).

Qənaətlər - əhalinin sərəncamında qalan gəlirdən son istehlaka çəkilən xərcləri çıxdıqdan sonra qalan hissəsidir. Balansın qənaət hissəsi isə əhalinin əmanət qoyuluşlarına və kapitalın artırılmasına yönəltdiyi vəsaitlərdən ibarətdir və qənaətlər qeyri - maliyyə və maliyyə aktivlərinin yığımı ilə xarakterizə edilir.

Qeyri-maliyyə aktivlərinin yığımına əhalinin əsas fondlarının yığımı, əhalinin dövriyyə vəsaitlərinin dəyişməsi, əhali tərəfindən qiymətliyərin alınması aiddir.

Maliyyə aktivlərinin yığımı isə özündə əmanət qoyuluşlarının artımı (+), azalması (-) və qiymətli kağızların alınması, əhalidə xarici valyuta ehtiyatının və nağd pul ehtiyatının dəyişməsini birləşdirir.

Statistikada əhalinin gəlirləri və xərcləri haqqında məlumat Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən həyata keçirilən ev təsərrüfatları büdcələrinin tədqiqi materialları əsasında da əldə edilir. Ev təsərrüfatları büdcələrinin statistik tədqiqi əhalinin ayrı-ayrı qruplarının gəliri və yığımı haqqında ətraflı məlumat verir, ailənin cins-yaş tərkibindəki fərqi, müxtəlif fəaliyyət sferalarında, həmçinin müxtəlif mülkiyyət formalarına aid olan müəssisələrdə əhalinin məşğulluq dərəcəsini öyrənməyə imkan verir. Büdcə tədqiqatları gəlirlərin formalaşmasında ayrı-ayrı mənbələrin rolu və istehlakın gəlir səviyyəsindən asılılığı haqqında məlumatları özündə cəmləşdirir, istehlak tələbatının dinamikasını öyrənmək üçün şərait yaradır. (10)

Bu tədqiqatlar dövlət statistika orqanları tərəfindən hər rüb aparılır. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi Avropa Statistika Bürosu (Avrostat) və Dünya Bankının metodologiyasına və tövsiyələrinə uyğun olaraq, 2015-ci ildə ölkənin bütün iqtisadi rayonlarını əhatə etməklə reprezentativ seçmə üsulu ilə rübdə 10200 ev təsərrüfatında sorğu həyata keçirmiş və həmin ev təsərrüfatlarında 41000-ə

yaxın şəxsin fərdi sorğusu təşkil olunmuşdur. Tədqiq olunan ailələrin 30,2 faizi iri şəhərlərdə, 22,7 faizi rayon mərkəzlərində, 47,1 faizi isə kənd yaşayış məntəqələrində məskunlaşmışdır. (3)

Ailə büdcələrinin seçmə üsulu ilə tədqiqinin proqramı öz əksini bir-biri ilə əlaqəli olan statistika formulyarlarında tapır. Bu formulyarlardakı göstəricilər tədqiq edilən əhali qruplarının həyat səviyyəsinin müxtəlif tərəflərini işıqlandıрмаğa imkan verir.

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən həyata keçirilən ev təsərrüfatları büdcələrinin tədqiqi ölkə üzrə vahid proqram üzrə aparılır. Tədqiqat proqramının həyata keçirilməsi aşağıdakı tədqiqat formalarının tətbiqi ilə həyata keçirilir:

1. büdcə sayılı forma – “Əsas sorğu anketi”
2. büdcə sayılı forma – “Gündəlik xərclərin uçotu”
3. büdcə sayılı forma – “Rüblük gəlir və xərclərin uçotu”
4. büdcə sayılı forma – “Rüblük gəlir və xərclərin qeyd olunması üçün yaddaş kitabçası”

Azərbaycan DSK-nin hazırladığı “Ev təsərrüfatları tədqiqatını aparan iqtisadçılar üçün təlimat” da bu formulyarların doldurulması üçün geniş və izahlı göstərişlər verilir.

Büdcələrin tədqiqi Statistika ailələrin gəlirləri, xərcləri və istehlakının səviyyəsinə, dəyişmə tempinə və onun dinamikasına müxtəlif sosial-iqtisadi amillərin təsirini, habelə maddi nemətlərini və mədəni-məişət xidmətlərinin istehlakının quruluşunda baş verən dəyişiklikləri öyrənir. Deyilənlərdən əlavə əhalinin müxtəlif ictimai qrupları və ailə tipləri üzrə hər nəfər ailə üzvünə düşən qida rasionun faktiki orta səviyyəsi, kaloriliyi və onlarda olan qida başlanğıcının (zülallar, yağlar, karbohidratlar) miqdarı, istehlak olunan sənaye mallarının həcmi və səviyyəsi, ailələrin uzun müddət istifadə olunan mədəni-məişət əşyaları ilə təmin olunma dərəcəsi, yaşlı ailə üzvlərinin boş vaxtlarının təşkili və s. məsələlər də tədqiq edilir.

Büdcə Statistikasında istehlakın və məişətin təşkilinin ilkin özəyi kimi ailələrin həcmi, üzvlərinin cins-yaş tərkibi, yaşlı ailə üzvlərinin məşğuliyyəti, təhsili və peşə

səviyyəsi əlamətlərinə görə öyrənilir. Belə əlamətlərə əsasən ailələrin gəlirləri, xərcləri və istehlakının səviyyəsi və quruluşu hərtərəfli tədqiq edilir.

Büdcə tədqiqatı Statistikasının məlumatına əsasən vətəndaşların maddi və mədəni tələblərinin ödənilmə dərəcəsini, ailə gəlirlərinin formalaşmasında ayrı-ayrı gəlir mənbələrinin rolunu, istehlakın səviyyəsinə ailənin tərkibi və başqa sosial-iqtisadi amillərin təsirini və başqa məsələləri də öyrənmək mümkündür.

Ev təsərrüfatı büdcələrinin tədqiqi materiallarından müxtəlif iqtisadi-statistik hesablamalarda (ümumi daxili məhsulun hesablanması və bölüşdürülməsində, əhalinin real gəlirlərinin və istehlak qiymətləri indeksinin hesablanması, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və bölüşdürülməsi balansının tərtib edilməsində, milli hesablar sisteminin ev təsərrüfatları bölməsində və s.) geniş istifadə olunur.

Beləliklə, əhalinin gəlir və xərclərinin əsas informasiya bazası əhalinin pul gəlirləri və xərcləri balansı hesab edilsə də, daha geniş informasiya ev təsərrüfatlarının (ailələrin) büdcə müayinəsi nəticəsində əldə edilir.

1.3 MHS-də əhalinin gəlir və xərclərinin əks etdirilməsinin əsas xüsusiyyətləri

MHS-nin 1993-cü il variantında C.Xiksin ümumi konsepsiyasına əsaslanan gəlir göstəriciləri sistemi nəzərdə tutulmuşdur. Bu göstəricilər sisteminə ilkin gəlirlər, pul formasında cari transfertlər, sərəncamda qalan gəlirlər, natura formasında sosial transfertlər, təshih olunmuş sərəncamda qalan gəlir, milli gəlir və sərəncamda qalan milli gəlir daxildir:

İlkin gəlirlər əlavə dəyərin ilkin bölgüsü nəticəsində təsərrüfat subyektlərinin əldə etdikləri gəlirlərdir və əməyin ödənilməsi, mənfəət, qarışıq gəlirlər, mülkiyyətdən əldə edilən gəlirlər və istehsalat və idxala qoyulan vergilərdən ibarətdir. Lakin istehsalatda istifadə edilməyən əmlaka görə ödənilən vergilər və təsərrüfat subyektləri tərəfindən dövlət idarəetmə orqanlarına ödənilən vergilər (məsələn, mənfəət vergisi, ev təsərrüfatlarının ödədikləri ümumi gəlir vergisi və i. a.) ilkin gəlir kimi deyil, cari transfertlər, başqa sözlə, təkrar bölgü xarakterli tədiyələr kimi nəzərdən keçirilir.

Pul formasında cari transfertlər gəlirlərə və əmlaka görə aparılan təkrar bölgü tədiyələri və cari daxilolmalardan, sosial ehtiyaclara dövlət büdcəsindən ödəmələrdən, sığorta mükafatları və sığorta ayırmalarından və s. ibarətdir. MHS -nin “Gəlirlərin ilkin bölgüsü” hesabında əks olunan pul formasında cari transfertlərə əmlaka və gəlirə görə vergilər, sosial sığorta və sosial yardımlara ödəmələr, digər cari transfertlər aid edilir.

İlkin gəlirlərin məbləği (qalığı) ilə cari transfertlərin məbləği (qalığı) ikisi birlikdə iqtisadiyyatın hər bir sahəsi üzrə sərəncamda qalan gəliri əmələ gətirir. Sərəncamda qalan gəlir də son istehlak və qənaətə bölünür. Qeyd etmək lazımdır ki, son istehlakın müəyyən edilməsi bir sıra amillərdən asılıdır. Bunlardan biri “iqtisadi istehsalın” əhatə dairəsinin müəyyən edilməsidir. Son istehlak müəyyən olunarkən ev təsərrüfatlarında onun üzvlərinin özləri üçün yeməyin hazırlanması, yaşayış yerinin təmiz saxlanması və s. işlər bu sahənin fəaliyyətinə daxil edilmirsə, onda həmin xidmətlərin dəyəri əhalinin son istehlakına daxil edilə bilməz. İkincisi, son istehlakın müəyyən edilməsi əhalinin ona göstərilən hər hansı bir xidmətdən əldə etdiyi səmərənin ictimai dəyərindən asılıdır. Bu, konkret şəraitdən asılı olaraq kəskin sürətdə dəyişə bilər və dəyişir. Məsələn, XX əsrin ortalarında şaxtaçılara işdən sonra düş qəbul etmələri üçün şəraitin yaradılması onlara göstərilən qayğı kimi dəyərləndirilir və natura formasında gəlir hesab olunurdu. Hazırda isə bu proses əmək şəraitində ən sadə ünsürü hesab edilir və sahibkar bunu etməyə borcludur. Odur ki, fəhlələrin düş qəbul etmələri üçün şəraitin yaradılmasına sərf olunan xərclər ev təsərrüfatlarının son istehlak xərcləri deyil, müəssisələrin aralıq istehlakı hesab edilir.(26)

Lakin təkrar bölgü yalnız pul formasında deyil həm də pulsuz sosial mədəni xidmətlərin (səhiyyə təhsil və mədəniyyət sahəsində pulsuz xidmətlər) köməyi ilə həyata keçirilir. MHS-nin 1993-cü il variantında buna xarakteristika vermək üçün natura formasında sosial transfertlər nəzərdə tutulmuşdur. Bu transfertlər ev təsərrüfatlarına iki mənbədən daxil olur: 1) dövlət idarəetmə orqanlarından; 2) ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlarından.

MHS -nin “Gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi” hesabında əks olunan natura formasında sosial transfertlərə natura formasında sosial yardımlar və fərdi istifadə üçün qeyri əmtəəlik məhsul və xidmət (dövlət orqanları, sosial təminat fondları, ev təsərrüfatına xidmət edici qeyri - kommersiya təşkilatları tərəfindən göstərilmiş) transfertlər aid edilir.

Təshih olunmuş sərəncamda qalan gəlir kateqoriyası iqtisadi islahatlar dövründə bölgü prosesində və iqtisadiyyatda aparılan struktur dəyişikliklərini təhlil etmək üçün olduqca vacibdir. Məsələn vaxtilə əhaliyə pulsuz xidmət göstərən sosial-mədəni obyektlər bazar münasibətləri şəraitində pullu xidmət göstərməyə keçdiklərinə görə vəziyyət dəyişmişdir. Aydın məsələdir ki belə bir şəraitdə əhali gəlirlərinin bir hissəsi bu məqsədlərə sərf edilməlidir. Bu isə istər-istəməz əhalinin həyat səviyyəsinə təsir göstərəcəkdir. Başqa sözlə əhalinin pul gəlirləri bu və ya digər dövrdə real ifadədə artsa da pulsuz verilən əmtəə və xidmətlərin xüsusi çəkisinin kəskin surətdə azalması onun istifadə etdiyi istehlak malları və xidmətlərin ümumi həcmnin azalmasına səbəb ola bilər. Başqa sözlə bazar münasibətlərinə keçid dövründə real pul gəlirlərinin dinamikası təshih olunmuş sərəncamda qalan gəlirlərin dinamikasından əhəmiyyətli dərəcədə kənarlaşır.

Milli gəlir göstəricisi ümumi və xalis formada hesablanırsa bilər. Milli gəlirin ümumi formada hesablanması dedikdə onun istehlak olunmuş əsas kapitalın dəyəri ilə birlikdə müəyyən edilməsi başa düşülür. Milli gəlirin istehlak olunmuş əsas kapitalın dəyəri çıxılmaqla hesablanmasına isə onun xalis formada müəyyən edilməsi deyilir. Ümumiyyətlə milli gəlir dedikdə bu və ya digər bir dövrdə ölkə rezidentlərinin bazar qiymətləri ilə əldə etdikləri ilkin gəlirlər nəzərdə tutulur. Lakin iqtisadi ədəbiyyatda bəzi hallarda daxili məhsul və milli gəlir anlayışlarını eyniləşdirirlər. MHS-də isə bu iki olduqca mühüm göstərici arasında həm kəmiyyət həm də keyfiyyət fərqlərinin olduğu göstərilir. Bunların arasındakı keyfiyyət fərqi ondan ibarətdir ki daxili məhsul ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisələr – rezidentlər tərəfindən son istehlak üçün istehsal olunan əmtəə və xidmətlərin dəyərini ifadə edir. Milli gəlir isə ölkə rezidentlərinin həm fəaliyyət göstərdikləri ölkədə həm də qalan

dünya ölkələrində ÜDM-in istehsalında iştirak etməklə əldə etdikləri ilkin gəlirləri ifadə edir.

Milli gəlirlə (ümumi yaxud da xalis formada) daxili məhsul (ümumi yaxud da xalis formada) arasındakı kəmiyyət fərqi özünü qalan dünyadan alınan ilkin gəlirlərin qalığındakı fərqdə göstərir. Bunlara əməyin ödənilməsi habelə faiz məbləği dividend formasında mülkiyyətdən və birbaşa investisiya qoyuluşlarından əldə edilən yeni gəlirlər aiddir. Burada olduqca vacib olan bir məqamı xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu ondan ibarətdir ki iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə ümumi milli gəlir daxili məhsuldan çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə əksinə daxili məhsul ümumi milli gəlirdən çox olur. Qalan dünyadan alınan ilkin gəlirlərin qalığı haqqında məlumatlar tədiyə balansında qeyd edilir.(4)

Ümumi milli gəlir (ÜMG) “Gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi” hesabının balanslaşdırıcı (tarazlaşdırıcı) maddəsidir və bütövlükdə iqtisadiyyat səviyyəsində ilkin gəlirləri əks etdirir. İqtisadiyyatın hər bir sahəsi və bölməsi üzrə ÜMG-in analoqu iqtisadi vahidlər – rezidentlər tərəfindən alınmış və verilmiş bütün ilkin gəlirlər arasındakı fərq kimi hesablanan ilkin gəlirlərin qalığı ola bilər.

Bütövlükdə iqtisadiyyat səviyyəsində ümumi formada yəni istehlak olunmuş əsas kapitalın dəyəri çıxılmadan müəyyən edilən ilkin gəlirlərin qalığı ümumi milli gəliri əmələ gətirir. İstehlak olunmuş əsas kapitalın dəyəri çıxılmaqla xalis formada müəyyən edilən milli gəlir isə xalis milli gəlir (XMG) adlanır.

Milli gəlirin təkrar (yenidən) bölgüsü nəticəsində sərəncamda qalan milli gəlir formalaşır. Onu hesablamaq üçün ilkin gəlirlərin üzərinə cari transfertlər formasında alınmış gəlirləri əlavə etmək və verilmiş cari transfertləri çıxmaq lazımdır. Burada alınmış və verilmiş cari transfertlər dedikdə sahə və bölmələr arasındakı transfertlər nəzərdə tutulur. Bütövlükdə iqtisadiyyat səviyyəsində sərəncamda qalan milli gəlir bütün sahələrin yaxud da bölmələrin ilkin gəlirlərinin cəminə bərabər olur.

Sərəncamda qalan ümumi milli gəlir (SQÜMG) istehsalda iştiraka görə əldə edilən ilkin gəlirlərin mülkiyyətdən alınan ilkin gəlirlərin qalığı və qalan dünyadan alınan və qalan dünyaya verilən cari transfertlərin qalığının cəminə bərabər olur.

SQÜMG gəlirlərin təkrar bölgüsü hesabının balanslaşdırıcı maddəsi kimi müəyyən edilir. Sərəncamda qalan milli gəlir son milli istehlaka və milli qənaətə bölünür.

MHS-nin 1993-cü il variantında C.Xiksin konsepsiyasına əsaslanan gəlir göstəricilərinin ümumi səciyyəsi bundan ibarətdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatını səciyyələndirən bəzi gəlir göstəriciləri aşağıdakı 1.1. cədvəlində verilmişdir:

Cədvəl 1.1

Azərbaycan iqtisadiyyatının bəzi gəlir göstəriciləri (cari qiymətlərlə, mln. man.)

Göstəricilər	İllər							
	2005	2006	2007	2008	2010	2012	2013	2014
Ümumi daxili məhsul	2522,5	18037,1	28360,5	40137,2	42465,0	54743,7	58182,0	54352,1
İlkin gəlirlərin ümumi qalığı	11094,2	16502,0	24215,7	36012,5	39922,2	51644,7	55288,4	57322,4
Əsas kapitalın istehlakı	1244,3	1515,7	1730,6	2219,6	2299,1	2566,2	2617,8	3466,3
Xalis milli gəlir	9849,9	14986,3	22485,1	33792,9	376223,1	49078,5	52670,6	53856,1
Sərəncamda qalan ümumi gəlir o O cümlədən:	12115,8	17541,9	25454,7	37358,3	40811,1	52050,7	55696,4	57866,4
Qənaət	5536,1	8985,6	13242,2	20528,5	19475,0	24680,5	25333,4	24627,6

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, 2014-cü ildə ölkədə 54352,1 milyon manatlıq və ya 2013-cü illə müqayisədə 3829,9 milyon manat az ümumi daxili məhsul istehsal olunmuşdur. Cədvəldəki rəqəmlər Azərbaycan iqtisadiyyatını səciyyələndirən digər gəlir göstəricilərinin isə getdikcə artdığını əyani surətdə nümayiş etdirir.

Sərəncamda qalan ümumi milli gəlirin həcmi 2005 – ci illə müqayisədə 2006-ci ildə 44,8 %, 2007 –ci ildə 2,1 dəfə, 2008-ci ildə 3 dəfə, 2010-cu ildə 3,4 dəfə, 2012-ci ildə 4,3 dəfə, 2013-cü ildə 4,6 dəfə, 2014-cü ildə 4,8 dəfə artmışdır.

Sərəncamda qalan ümumi milli gəlirin tərkibində son istehlak xərcləri 2005 –ci ildə 54,3 %, 2006-cı ildə 48,8 %, 2007 –ci ildə 48 %, 2008-ci ildə 45 %, 2010-cu ildə 52,3 %, 2012-ci ildə 52,6 %, 2013-cü ildə 54,5 %, 2014-cü ildə 57,4 % təşkil etmişdir.

MHS-də C.Xiksin ümumi konsepsiyasına əsaslanan gəlir göstəricilərinə əsasən əhali qrupları üzrə gəlirlərinin səviyyəsini və quruluşunu, dinamikasını təhlil etmək kifayət deyildir. Ona görə də MHS-də əhalinin gəlirlərinin səviyyəsini və quruluşunu statistik qiymətləndirmək üçün digər göstəricilərdən istifadə edilir. Buraya ilk növbədə əhalinin məcmu gəlirləri, ümumi gəlirləri, nominal, real , ev təsərrüfatlarının sərəncamda qalan gəlirləri göstəriciləri daxildir.

Əhalinin məcmu gəlirləri müxtəlif pul gəlirlərinin (əmək haqqı, təqaüd, yardım, sahibkarlıq gəliri, faizlər, dividendlər, mülkiyyət gəlirləri, şəxsi yardımçı təsərrüfatın məhsulunun satılmasından əldə olunan vəsait və s.) və natura formasında olan gəlirlərin cəmindən (bura ev təsərrüfatının şəxsi istehlakı üçün istifadə etdiyi gəlirlər də daxildir) ibarətdir. Bu göstərici şəhər və kənd yerlərində kəskin differensasiyaya məruz qaldığı üçün iqtisadi riyazi metodların köməyi ilə təhlil edilir.

Əhalinin cari dövrdəki pul gəlirlərinin ümumi məbləğini mövcud əhalinin orta illik sayına bölməklə hər nəfərə düşən gəlir hesablanır. Əhalinin pul gəlirlərinin ümumi məbləği əhalinin gəlirləri və xərcləri balansının gəlirlər hissəsinin və ev təsərrüfatının büdcəsinin tədqiqi məlumatları əsasında müəyyən edilir. Ev təsərrüfatlarının istər pul, istərsə də məcmu gəlir ümumi və sərəncamda olan gəlirlərə bölünür. Ümumi gəlir dedikdə, məcburi ödəmələr və vergilər daxil olan gəlirlər (brutto) başa düşülür.

MHS-nin əhalinin pul gəlirlərinin yaranma mənbələrinə görə quruluşunu və dinamikasını təhlil etmək üçün nominal, real və sərəncamda qalan gəlir göstəricilərindən istifadə edilir.

Nominal gəlirlər əhalinin pul şəklində əldə etdikləri gəlirlərin səviyyəsini xarakterizə edir. Nominal pul gəlirlərinə məşğul əhalinin əmək ödənişindən, sahibkarlıq fəaliyyətindən, mülkiyyətdən, kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından,

pensiya, müavinət, təqaüd, və başqa sosial transfertlərdən, sığorta, kredit və ssudadan, dividendlərdən gəlirlər, qiymətli kağızlardan, xarici valyuta satışından və sairədən gələn gəlirlər aiddir.

Real gəlirlər əhalinin əldə etdikləri yaşayış vasitələrinin miqdarını ifadə edir. Bu baxımdan real gəlirlər əhalinin malik olduğu nominal pulun alıcılıq qabiliyyətini, onun real (fiziki) istehlak həcmi (məzmununu) özündə əks etdirir. Real gəlirlərin həcmi qiymətlərin səviyyəsindən, bazarın əmtəələrlə nə dərəcədə təmin olunmasından, həmçinin vergilərin və məcburi ödənişlərin həcmindən asılıdır.

Gəlirlərin əhalinin həyat səviyyəsinə təsirinin qiymətləndirilməsində real gəlirlərin hesablanması mühüm əhəmiyyəti vardır. Əhalinin real gəlirlərinin hesablanması onların son gəlirlərinin müəyyən edilməsini tələb edir. Əhalinin son gəlirlərini hesablamaq üçün əhalinin pul və natura formasında əldə etdiyi hər cür gəlirləri (əmək haqqı, şəxsi həyətə təsərrüfatdan əldə olunan gəlirlər, təqaüd, yardım, maliyyə sistemindən müxtəlif pul gəlirləri (əmanətlər üzrə faizlər, sığorta ödəmələri və s.), mədəni-məişət müəssisələrində əhalinin istehlak etdiyi maddi nemətlərin dəyəri) cəmlənir və alınan nəticədən əhalinin ödədiyi vergilər, rüsumlar və digər məcburi ödəmələr, xidmət haqqı, ictimai və kooperativ təşkilatlara üzvlük haqqı və pul əmanətləri çıxılır. Bu hesablamaların yekununda əhalinin son gəlirlərinin məbləği müəyyən olunur və həmin məbləği əmtəə və xidmətlərin istehlak qiymətləri indeksinə bölməklə real gəlirlər hesablanır:

$$R_g = \frac{N_g}{I_{iq}}$$

burada,

$R_{ə/h,g}$ - real gəlir;

$N_{ə/h,g}$ - nominal gəlir;

I_{iq} - istehlak qiyməti indeksidir.

Deməli, real gəlirlər nominal gəlirlərin qiymət və tariflərin dəyişməsinə əsaslanaraq əhalinin nominal pul gəlirləri indeksini istehlak qiymətləri indeksinə bölməklə hesablanır.

Ev təsərrüfatlarının sərəncamda qalan pul gəliri əhalinin məcmu pul gəlirlərinin ümumi məbləğinə əsasən hesablanır. Milli hesablar sisteminin konsepsiyasına müvafiq olaraq ev təsərrüfatlarının sərəncamında qalan gəlirləri (vergilər və ödəmələr tutulduqdan sonra qalan hissə (netto)) dedikdə, ev təsərrüfatının son istehlakı və yığımını üçün sərəncamında qalan gəliri başa düşülür.

Ev təsərrüfatlarının sərəncamda qalan gəliri mülkiyyətdən alınan gəlirlərin dəyər formasında olmayan bir neçə növünü də öz tərkibinə daxil edir. Onların sırasında həyatın sığortasına qoyulan investisiyalardan alınan gəlirlər və ya ev təsərrüfatına aid edilən pensiya ehtiyatlarından alınan gəlirlər aiddir. Bu gəlir «Gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabı» nda müvafiq olaraq ev təsərrüfatlarının gəliri kimi göstərilir. Onlar “Maliyyə hesabı”nda ev təsərrüfatının həyatın sığortası və pensiya fondu ehtiyatları ilə əlaqədar olan «öz şəxsi kapitalında dəyişikliklər» başlığı altında qeydə alınır və maliyyə aktivlərini əldə etmək üçün nəzərdə tutulur.

Ev təsərrüfatlarının sərəncamda qalan gəlirin və natura formasında alınmış (verilmiş) sosial transfertlərindən cəmi bölmənin təshih olunmuş sərəncamda qalan gəlirini əmələ gətirir. Təshih olunmuş sərəncamda qalan gəlir də öz növbəsində faktiki son istehlaka və qənaətə bölünür.

MHS–də son istehlaka və faktiki son istehlaka xərclər bir–birindən fərqləndirilir. Bu qruplaşdırma son istehlakı maliyyələşdirilən vahidlərlə bu xərclərdən fayda götürən vahidlər arasında fərqlə əlaqədardır. Məsələn pulsuz sosial-mədəni xidmətlər dövləti idarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilir faydanı isə ev təsərrüfatları götürür. Ev təsərrüfatlarının son istehlak xərclərinə yalnız istehlak malları və xidmətlərinin satın alınması deyil, həm də natura formasında olan və şərti qiymətlərlə dəyərləndirilən əmtəə və xidmətlərin istehlakı da daxildir. Bunlar əsas etibarı ilə ev təsərrüfatlarının yardımçı istehsalatlardan, barter əməliyyatları ilə əlaqədar gördükləri işlərin müqabilində aldıkları və istehlak etdikləri əmtəələrdən ibarətdir. Bundan başqa ev sahiblərinin özlərinin özlərinə göstərdikləri xidmətlərin şərti qiymətlərlə müəyyən olunan dəyəri də bura aiddir.

Ev təsərrüfatlarının faktiki son istehlakı isə həm sərəncamda qalan gəlir hesabına, həm də dövlət idarə orqanlarının və qeyri – kommersiya təşkilatlarının

əhaliyə təqdim etdikləri natural formada sosial transfertlər hesabına təmin edilən son istehlakın real miqdarıdır.

Ev təsərrüfatlarının faktiki son istehlakı onların son istehlak xərclərindən natura ifadəsində xərclər qədər çoxdur. Bunu belə də ifadə etmək olar: ev təsərrüfatlarının faktiki son istehlakı onların son istehlak xərclərindən dövlət idarələrinin və qeyri-kommersiya təşkilatlarının əhaliyə göstərdikləri pulsuz xidmətlərin kəmiyyəti qədər çoxdur. Digər tərəfdən dövləti idarəetmə orqanarının təshih olunmuş sərəncamda qalan gəlir onların sərəncamında qalan gəlirindən natura formasında ödənilmiş sosial transfertlərin kəmiyyəti qədər azdır.

MHS-nin “Sərəncamda qalan gəlirlərin istifadəsi” hesabında əks etdirilən son istehlak və ya əhalinin şəxsi istehlakı insanların fərdi və kollektiv təlabatlarını təmin etmək üçün məhsul və xidmətlərə təsərrüfat vahidlərinin istifadə edilən məhsul və xidmətlərə birbaşa xərcləridir.

Manatın alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməsindən asılı olaraq əhalinin nominal və sərəncamda olan gəlirləri arasında ciddi fərqlər yarana bilər. Gəlirlərin real həcmi müəyyən etmək üçün hesablamalar aparılan zaman sabit qiymətlərdən, ya da onların dəyişməsi ilə əlaqədar pulun alıcılıq qabiliyyəti indeksindən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Pulun alıcılıq qabiliyyəti indeksi əmtəə və xidmətlərin qiymətləri indeksi ilə tərs mütənəsb kəmiyyət olduğu üçün həmin məqsədlə qiymət indeksindən də istifadə etmək olar.

Qiymətlərin dəyişməsini nəzərə almaqla sərəncamda olan real gəlirlərin həcmi aşağıdakı kimi hesablanır:(13)

$$SRG=(FNG -\ddot{O}V)\cdot J_{paq}= FSG \cdot d_{fsg} \cdot J_{paq}$$

Burada:

SRG - sərəncamda olan real gəlirlərin həcmi;

FSG - fərdi sərəncamda qalan gəlirlərin həcmi göstərir və fərdi nominal gəlirlərinin həcmindən (**FNG**) məcburi ödənişləri və ya vergiləri (**ÖV**) çıxmaqla aşağıdakı kimi hesablanır:

$$FSG= FNG- \ddot{O}V$$

J_{paq} - pulun alıcılıq qabiliyyəti indeksini;

d_{fsg} - sahibkar tərəfindən öz şəxsi gəlirlərindən istehlaka və yığma ayrılan hissənin FNG-nin tərkibində tutduğu xüsusi çəkisini göstərir və aşağıdakı kimi hesablanır:

$$d_{fsg} = \frac{FNG - \ddot{O}V}{FNG} = \frac{FSG}{FNG} = 1 - \frac{\ddot{O}V}{FNG}$$

Əhalinin ümumi gəlirlərini qiymət indeksinə bölməklə əhalinin real ümumi gəlirlərini hesablamaq olar:

$$\ddot{O}R\ddot{U}G = \ddot{O}\ddot{U}G \cdot \frac{1}{J_p} = \ddot{O}\ddot{U}G \cdot J_{paq}$$

Bu göstəricinin dinamikasını öyrənmək üçün sərəncamda olan real gəlirlər indeksindən istifadə edilir:

$$J_{srg} = \frac{SRG_1}{SRG_0} = \frac{FNG_1 \cdot d_{1\ ssg} \cdot J_{paq}}{FNG_0 \cdot d_{0\ ssg}} = J_{sng} \cdot J_{d\ ssg} \cdot J_{paq}$$

Bu düsturdan göründüyü kimi, sərəncamda olan real gəlirlərin dəyişmə sürəti nominal gəlirlərin dəyişmə sürətindən, vergi ödəmələrinin dərəcəsiindən və pulun alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməsi dərəcəsiindən asılıdır.

Statistika gəlirlərin səviyyəsiindən, qiymətlərdən, ev təsərrüfatlarının tərkibindən və başqa əlamətlərindən asılı olaraq əhalinin konkret növ mal və xidmətlərinin istehlakını öyrənir. Əhalinin mal və xidmətlər istehlakının səviyyə və dinamikasının hərtərəfli səciyyəsiini vermək üçün göstəricilər sistemindən istifadə edilir. Əsas göstərici əhalinin hər nəfərinə müəyyən mal və xidmətlərin istehlakının orta həcmiini göstərən fərdi istehlak səviyyəsidir. O, növlər üzrə mal və xidmətlərin istehlakının illik həcmiinin (istehlak fondunu) bütövlükdə əhalinin və onun ayrı-ayrı sosial qruplarının, orta illik sayına nisbəti kimi hesablanır:

$$\bar{k} = \frac{F}{\bar{S}}$$

Burada :

F- istehlak fondunu;

$\bar{S}$ - əhalinin və onun ayrı-ayrı sosial qruplarının, orta illik sayını göstərir.

İstehlak fondunun mütləq artımı aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\Delta F = F_1 - F_0$$

Burada :

F_1 – hesabat dövründə mal və xidmətlərin istehlakının illik həcmi;

F_0 - əsas dövrdə mal və xidmətlərin istehlakının illik həcmi göstərir.

İstehlak fondunun mütləq artımı adambaşına istehlakın səviyyəsinin və əhalinin sayının dəyişməsi hesabına baş verir. İstehlak fondunun mütləq artımı adambaşına istehlakın səviyyəsinin dəyişməsinin təsiri

$$\Delta F = \sum (k_1 - k_0) S_1 = \sum \Delta k S_1 \quad \text{düsturu ilə,}$$

əhalinin sayının dəyişməsinin təsiri

$$\Delta F = \sum (S_1 - S_0) k_0 = \sum \Delta S k_0 \quad \text{düsturu ilə}$$

hesablanır.

Əhalinin həyat səviyyəsinin mühüm göstəricisi olan istehlakın ümumi həcmi konkret əmtəə və xidmət növünün adambaşına düşən istehlakından (k), bu əmtəə və xidmət növünün qiymətindən (p) və istehlakçıların payından (s) asılıdır:

$$F = k \times p \times s$$

$$J_f = \frac{\sum k_1 p_1 s_1}{\sum k_0 p_0 s_0}$$

Ümumi istehlak fondunun dinamikasına qiymətlərin, adambaşına istehlakın səviyyəsinin və əhalinin (istehlakçıların) sayının dəyişməsi təsir göstərir ki, onlar da aşağıdakı indekslər vasitəsilə hesablanır:

- Qiymətlərin dəyişməsinin təsiri:

$$J_f^p = \frac{\sum k_1 p_1 s_1}{\sum k_1 p_0 s_1}$$

- Adambaşına istehlakın səviyyəsinin təsiri:

$$J_f^k = \frac{\sum k_1 p_1 s_1}{\sum k_0 p_0 s_1}$$

- Əhalinin (istehlakçıların) sayının dəyişməsi təsiri:

$$- J_f^s = \frac{\sum k_0 p_0 s_1}{\sum k_0 p_0 s_0}$$

İstehlak fondunun dəyişməsinin mütləq həcmi yuxarıdakı indekslərin sürətləri və məxrəcləri arasındakı fərq kimi hesablanır:

$$\Delta F = \sum k_1 p_1 s_1 - \sum k_0 p_0 s_0$$

$$\Delta F^p = \sum k_1 p_1 s_1 - \sum k_1 p_0 s_1$$

$$\Delta F^k = \sum k_1 p_1 s_1 - \sum k_0 p_0 s_1$$

$$\Delta F^s = \sum k_0 p_0 s_1 - \sum k_0 p_0 s_0$$

Beləliklə,

$$\Delta F = \Delta F^p + \Delta F^k + \Delta F^s$$

Ev təsərrüfatı üzvlərinin uzun müddət birlikdə istifadə etdiyi bir sıra mallar(mədəni-məişət və təsərrüfat malları) üzrə istehlakının orta səviyyəsi hesablanır ki, bu da , müvafiq əşyalarla əhalinin təmin olunmasını xarakterizə edir.Bu göstərici 100 ev təsərrüfatına və ya hər 1000 nəfərə görə hesablanır.

Əhalinin müxtəlif qruplarının bu və ya digər mallarla təminatlılığının differensial göstəricilərindən istifadə edərək orta təminatlılıq hesablanır. Bu zaman çəki kimi əhali qruplarının onun ümumi sayında (ev təsərrüfatının sayında) xüsusi çəkisi çıxış edir. Orta təminatlılıq və yayılma əmsallarının (həmin malları olan ev təsərrüfatının xüsusi çəkisi) hər nəfərin (ev təsərrüfatının) əşyalarla təminatlılığının orta həcmi göstərir. Əgər təminatlılığın natural göstəricisini əhalinin ümumi sayına vursaq əhalidə olan əşyaların ümumi miqdarını almış olarıq.

Əhalinin istehlak etdiyi mallar müxtəlif tələbatları ödəyir. Əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə onlar ilkin zəruri (yeyinti məhsulları, mənzil və s.) az zəruri olan mallara (kitab, televizor, paltar yuyan maşın və s.), dəbdəbəli əşyalara (xüsusi modalı paltar, qızıl məmulatları, baha mebel və s.) ayrılır.

Ayrı-ayrı malların faktiki istehlakının normativ səviyyəsi ilə müqayisəsi həmin mal üzrə əhalinin tələbatının ödənilməsi dərəcəsinə xarakterizə edir. Hər bir mal üzrə tələbatın ödənilməsi əmsalı aşağıdakı düsturla hesablanır: (28)

$$\Theta_{i.\ddot{o}} = \frac{\overline{q_{fakt}}}{q_{norm}}$$

Burada,

q_{fakt} - orta hesabla əhalinin hər nəfərinə faktiki istehlakının həcmi,

q_{norm} -orta hesabla əhalinin hər nəfərinə istehlakının norma üzrə həcmi göstərir.

Ümumi və hər nəfərə istehlakın dinamikası indekslərin köməyi ilə öyrənilir. İstehlakın dinamikasının əsas göstəricisi istehlak olunmuş məhsulların miqdarının fərdi indeksidir. Ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə istehlakın dəyişməsinin fərdi indeksləri hesablanır. İstehlakın fərdi həcm indeksi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$i_q = \frac{q_1}{q_0}$$

Burada,

q_1 və q_0 - müvafiq olaraq hesabat və əsas dövrdə malın natural ifadədə istehlakının həcmi göstərir.

Bir neçə növ məhsul üzrə istehlakın ümumi indeksi fiziki həcm indeksinin aqreqat düsturu ilə hesablanır:

$$I_q = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0}$$

Burada: I_q - istehlakın ümumi indeksi;

$\sum q_1 p_0$ - əsas dövrün qiymətləri ilə cari dövrdəki mal dövriyyəsinin həcmi;

$\sum q_0 p_0$ - əsas dövrdə mal dövriyyəsinin həcmi göstərir.

Əhalinin hər nəfərinə düşən orta istehlakın səviyyəsi əmtəə və xidmətlərin konkret növünün istehlakından və istehlakçıların quruluşundan asılıdır. Hər iki amilin birlikdə təsirinin qiymətləndirilməsi dəyişən tərkibli indeks vasitəsilə öyrənilir:

$$J_q = \frac{\sum k_1 S_1}{\sum S_1} : \frac{\sum k_0 S_0}{\sum S_0}$$

Birinci amilin təsiri sabit tərkibli indeks vasitəsilə öyrənilir:

$$J_q = \frac{\sum k_1 S_1}{\sum S_1} : \frac{\sum k_0 S_1}{\sum S_1} = \frac{\sum k_1 S_1}{\sum k_0 S_1}$$

İkinci amilin təsiri quruluş dəyişikliyi indeksi vasitəsilə öyrənilir:

$$J_q = \frac{\sum k_0 S_1}{\sum S_1} : \frac{\sum k_0 S_0}{\sum S_0}$$

Əhalinin istehlakında müxtəlif xidmətlər mühüm rol oynayır. Onların qiymətləndirilməsinin öz xüsusiyyəti vardır. Xidmətlər - insan və cəmiyyət üçün faydalı nəticələr formasında istehlak dəyərinin xüsusi növüdür. Xidmətin göstərilməsinin vaxtı onların istehlak vaxtı ilə üst-üstə düşür.

İstehlak statistikasında tədqiqat obyektı kimi insanların tələbatını ödəyən və əhaliyə göstərilən xidmətlər çıxış edir. İctimai tələbatı ödəyən kollektiv xarakterli xidmətlər (idarəetmə, müdafiə, hüquq, elm və s.) bu qrupa aid edilmir. Beynəlxalq statistikanın standartlarına uyğun olaraq onlar ümumi buraxılışın və xidmət istehlakının (aralıq və son) həcminə daxil edilir və MHS-nin, o cümlədən “ev təsərrüfatı” sektorunun “İstehsal” və “Gəlirlərin istifadəsi” hesabında əks olunur.

Statistika təcrübəsində maddi (istehsal) xidmətləri (paltarların, ayaqqabıların, mədəni-məişət və təsərrüfat təyinatlı əşyaların təmiri və s.) və qeyri-maddi xidmətləri (məişət, mədəni, təhsil, tibbi və digər tələbatları ödəyən) fərqləndirirlər.

Xidmətlər pullu (bazar) və pulsuz (qeyri-bazar) xidmətlərə bölünür. Pullu xidmətlərə aşağıdakılar aid edilir: Məişət, sənişin nəqliyyatı, rabitə, mənzil-kommunal təsərrüfatı, məktəbəqədər uşaq müəssisələrində uşaqların saxlanması, turist-gəzinti, bədən tərbiyəsi və idman, sanitariya-sağlamlıq, hüquq, bank müəssisələri xidmətləri və s.

Pulsuz (qeyri-bazar) xidmətlərə təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, kütləvi informasiya vasitələrinin (nəşriyyatdan başqa), sosial təminat, bədən tərbiyəsi və idman müəssisələrinin xidmətləri aid edilir. Bu bir qayda olaraq sosial yönümlü xidmətlərdir.

Dövlət idarələrinin əhaliyə göstərdiyi pulsuz xidmətlərin dəyəri onların bu xidmətlərə cari xərclərinin kəmiyyətilə (işçilərin əmək haqqı xərcləri və əsas fondların istehlakı daxildir) müəyyən edilir. Bunlar büdcə idarələridir, yəni onların xərcləri dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına ödənilir.

Xidmət statistikasını əhəlinin müxtəlif xidmətlərlə ümumi və hər nəfərə istehlakını müəyyən etməyə imkan verir və bunun üçün daha çox onların dəyər qiymətləndirilməsindən (xüsusilə pullu xidmətlərdə) istifadə edilir. Əhəlinin xidmətlər istehlakının dinamikası yuxarıdakı düsturlarla hesablanır. Bununla yanaşı, maddi nemətlərin və xidmətlərin istehlakının ümumi həcm indeksi də hesablanır:

$$J_q = \frac{\sum q_1 p_0 + \sum d_1 p_0}{\sum q_0 p_0 + \sum d_0 p_0}$$

Burada:

$\Sigma d_1 p_0$ və $\Sigma d_0 p_0$ - hesabat və əsas dövrlərdə istehlak olunmuş xidmətlərin növləri üzrə müqayisəli qiymətlərdə dəyişməsinə göstərir.

Beləliklə, MHS-də nəzərdə tutulan gəlir göstəriciləri əhali qrupları üzrə gəlirlərin səviyyəsi, quruluşu və dinamikasını təhlil etmək üçün kifayət deyildir və bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin gəlirlərinin və xərclərinin səviyyəsini və quruluşunu qiymətləndirmək üçün bir sıra göstəricilərdən istifadə edilir. Bu göstəriciləri hesablamaq üçün ev təsərrüfatları büdcələrinin seçmə tədqiqatı nəticəsində əldə olunan məlumatlardan istifadə edilməsi daha məqsəduyğundur. Bu yolla əldə edilən məlumatların işlənməsi gəlirlərin qeyri-bərabər bölüşdürülməsi dərəcəsini səciyyələndirən bir sıra göstəricilərin hesablanmasına da imkan verir. Bu göstəricilər ev təsərrüfatı gəlirlərinin quruluşunun təhlili və əhalinin sosial iqtisadi qruplarının differensiasiyası üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir və ev təsərrüfatının özünün təminat imkanlarının müəyyənləşdirilməsi üçün əlavə məlumat mənbəyidir.

1.4. Əhalinin gəlir və xərclərinin statistik öyrənilməsinin beynəlxalq təcrübəsi

Müasir dövrdə sürətlə qloballaşan dünyada əhalinin həyat səviyyəsi haqqında müəyyən məlumat əldə etmək üçün başlıca olaraq dünya əhalisinin sayı və tərkibi, onların gəlir və xərcləri, sərbəst vaxtdan istifadə səviyyəsi, təhsilin, səhiyyənin səviyyəsi və s. haqqında məlumatların əldə edilməsi labüddür. Beynəlxalq təcrübədə belə məlumatlar ayrı-ayrı dövlətlərin Statistika orqanları tərəfindən hazırlanmış statistik hesabatlar əsasında BMT-nin statistika orqanlarının tərtib etdiyi statistika külliyyatlarında toplanılır.

BMT ekspertlərinin və Statistika komissiyasının tövsiyyəsinə görə əhali gəlirlərini pul gəlirləri və qeyri-pul gəlirlərinə bölmək lazımdır. Ümumiyyətlə beynəlxalq statistikada əhalinin pul gəlirlərinə aşağıdakılar aid edilir:

1. Əmək haqqı şəklində alınan pul gəlirləri;
2. Fərdi əmək fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər;

- 3.İctimai istehsal fondundan, xüsusi fondlardan ödənilən ödənişlər və güzəştlər,həyat sığortası üzrə illik ödənişlər;
- 4.Mülkiyyətdən alınan gəlirlər(maliyyə aktivləri,torpaq və mənzildən, müəlliflik hüququ, patent və sairədən istifadə üçün);
- 5.Fərdi həyatı təsərrüfat, bağ, bağça və sairədən alınan gəlirlər (xalis məhsulun dəyəri);
- 6.Qiymətli kağızların ,valyuta alqı-satqısından əldə olunan gəlirlər;
- 7.Sair gəlir mənbələri:lotoreya uduşları,konkurslar və yarışlarda qalib gəldiyinə görə əldə etdiyi gəlirlər.

Beynəlxalq təcrübədə əhalinin həyat səviyyəsini xarakterizə edərkən real əmək haqqı göstəricisindən geniş istifadə edilir. BMT-nin Statistika komissiyalarında və xüsusilə də BƏT –də real əmək haqqı göstəricisinin hesablanması və müqayisəliliyinin təmin edilməsi məsələsi dəfələrlə müzakirə olunmuşdur.Bu müzakirələr zamanı real əmək haqqı göstəricisinin iki baxımdan öyrənməyə üstünlük verilirdi:

- 1.Əmək haqqının beynəlxalq müqayisəsinin məqsədi müxtəlif ölkələrdə işçi qüvvəsinin dəyərini müəyyən etmək. Lakin burada söhbət dünyanın müxtəlif ölkələrində əmək haqqının faktiki səviyyələrini bir-biri ilə müqayisə etməkdən gedirdi.
2. Dünyanın müxtəlif ölkələrində əmək haqqının səviyyələrini müqayisə etməklə həyat səviyyəsini təhlil etmək .

Məsələyə birinci baxımdan yanaşarkən ölkələrdə əmək haqqı istehsal xərclərinin bir amili kimi öyrənilir.Burada əsas məqsəd ucuz işçi qüvvəsi axtarmaq idi. Məsələyə bu baxımdan yanaşdıqda işsizlərin vəziyyəti və ayrı-ayrı işçi qruplarının həyat səviyyəsini öyrənilməsi tədqiqatdan kənarda qalırdı.

Məsələyə ikinci baxımdan yanaşdıqda işsizlərin vəziyyətinin öyrənilməsinə ehtiyac yaranır.BƏT konfransının tövsiyyəsinə görə dünyanın müxtəlif ölkələrində əmək haqqının səviyyələrini müqayisəsində məqsəd həyatın nisbi səviyyəsini öyrənilməsidir.

Real əmək haqqının səviyyəsi müxtəlif ölkələr üzrə müqayisə edilərkən onu ölkədə mövcud olan sosial-iqtisadi şəraitlə əlaqələndirmək lazımdır. Əmək haqqının səviyyəsi müqayisə olunarkən hər ölkədə həyata keçirilən sosial tədbirlər də nəzərə alınmalıdır. Sosial tədbirlərin (səhiyyə, təhsil və s.) dövlət tərəfindən maliyyələşdirmə dərəcəsi həyat səviyyəsinə bilavasitə təsir edən amillərdəndir.

Məlumdur ki, real əmək haqqı hesablanarkən ilkin məlumat nominal əmək haqqı hesab edilir. BƏT tövsiyyələrinə əsasən real əmək haqqı hesablanarkən nominal əmək haqqından müstəqim vergiləri çıxıb, müxtəlif yardımları isə əlavə etmək lazımdır.

Orta əmək haqqı göstəricisinin hesablanması zamanı hansı vaxt vahidindən istifadə edilməsi də mühüm məsələdir. Bir çox ekspertlərin fikrincə müqayisə üçün ən yaxşı göstərici orta saatlıq əmək haqqı göstəricisidir. Lakin bir sıra ölkələrin (Keçmiş Sovet və indiki MDB) BMT –də çalışan ekspertlərinin fikrincə tam və qismən işsizlik şəraitində orta saatlıq əmək haqqı həyat səviyyəsinin düzgün qiymətləndirilməsi üçün istifadə oluna bilməz. Keçmiş Sovet və indiki MDB ölkələrinin milli Statistikasında bu məqsədlə orta aylıq əmək haqqı göstəricisindən istifadə edilir. Belə vəziyyət ilk növbədə ictimai fondlardan ödəniş, bir sıra dövlət yardımları və ödənişlərin aylıq əmək haqqı fondlarına aid edilməsi ilə izah edilir.

2005-2015-ci illərdə MDB ölkələrində orta aylıq nominal əmək haqqının dinamikası aşağıdakı kimi olmuşdur:(1)

Cədvəl 1.2

2005-2015-ci illərdə MDB ölkələrində orta aylıq nominal əmək haqqının dinamikası (ABŞ dolları ilə)

İllər	2005	2011	2012	2013	2014	2015
Ölkələr						
Azərbaycan	130,7	461,2	507,1	541,9	566,7	455,0

Ermənistan	113,7	290,2	281,7	357,6	381,3	386,4
Belarus	215,2	338,9	439,2	564,2	589,9	413,4
Qazaxıstan	256,3	614,0	679,1	717,4	675,4	565,3
Qırğızıstan	63,7	201,8	228,2	234,1	229,0	206,0
Moldova	104,7	259,4	279,6	291,9	291,3	245,1
Rusiya	302,5	796,2	857,1	936,3	855,8	560,2
Tacikistan	26,8	95,9	116,6	145,8	165,4	142,6
Türkmənistan	...	297,7	331,0	...	...	...
Ukrayna	157,3	332,4	380,5	410,6	293,3	192,5

Cədvəldən göründüyü kimi, 2005- 2015-ci illərdə orta aylıq nominal əmək haqqının məbləği bütün MDB ölkələrində artsa da 2014-cü illə müqayisədə 2015- ci ildə Belarusda 176,5 ABŞ dolları və ya 29,3 %, Qazaxıstanda 110,1 ABŞ dolları və ya 16,3 %, Qırğızıstanda 23 ABŞ dolları və ya 10 %, Moldovada 46,2 ABŞ dolları və ya 15,9 %, Rusiyada, 295,6 ABŞ dolları və ya 34,6 %, Tacikistanda 22,8 ABŞ dolları və ya 13,8 % və Ukraynada 100,7 ABŞ dolları və ya 34,4 % azalmışdır.

Azərbaycanda 2005- 2014-cü illərdə orta aylıq nominal əmək haqqının məbləği ildən – ilə artsa da, bu göstəricinin səviyyəsi 2014-cü illə müqayisədə 2015- ci ildə mütləq ifadədə 117,7 ABŞ dolları və ya 19,7 % azalmışdır. Buna səbəb ölkədə manatın dəyərdən düşməsi, yəni ölkədə dolların qiymətinin bahalaşması səbəb olmuşdur. Respublikada Azərbaycan Mərkəzi Bankı (AMB) İdarə Heyətinin 2015-ci il 21 dekabr tarixli qərarı ilə sabit məzənnə rejimindən imtina edilib, üzən-tənzimlənən məzənnə rejiminin tətbiqinə başladıqdan sonra bu göstəricinin səviyyəsi bir az da azalmışdır. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatlarına əsasən 1 dekabr 2016-cı il tarixinə Azərbaycanda orta aylıq nominal əmək haqqı 494,3 manat və ya cari məzənnə ilə 276,6 ABŞ dolları olmuşdur.

2005-2015-ci illərdə MDB ölkələri və Gürcüstan üzrə əhali gəlirlərinin əsas göstəricisi olan adambaşına düşən ÜDM –un dinamikası aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 1.3

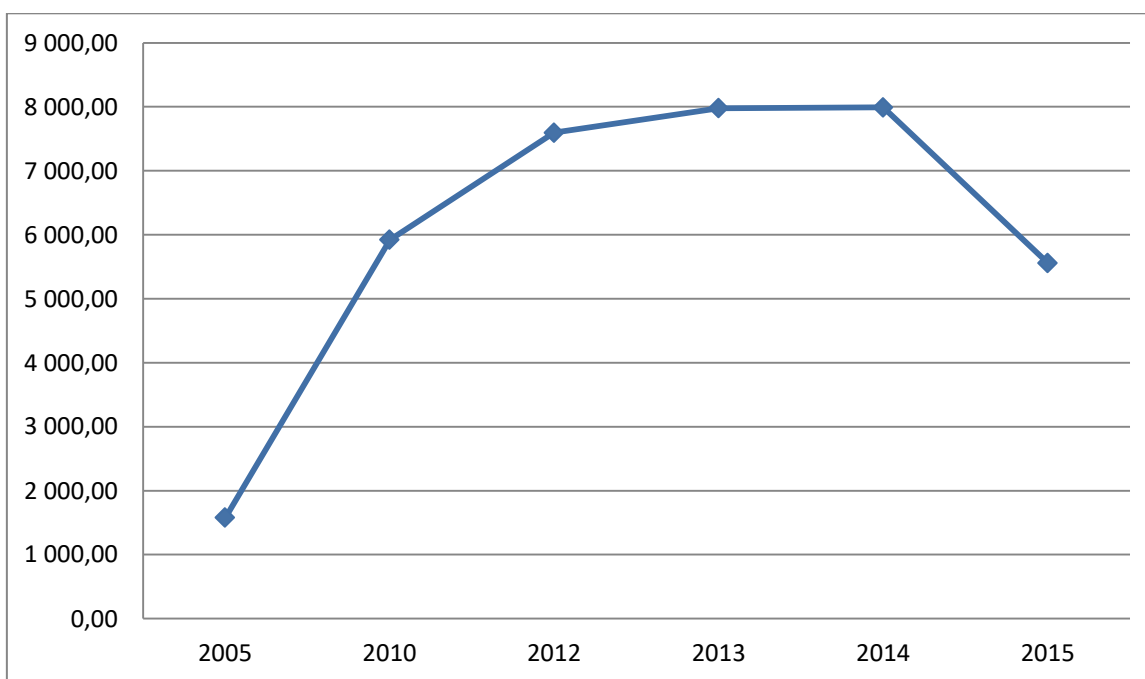
2005-2015-ci illərdə MDB ölkələri və Gürcüstan üzrə adambaşına düşən ümumi daxili məhsulun dinamikası (cari qiymətlərlə, ABŞ dolları ilə)

İllər Ölkələr	2005	2010	2012	2013	2014	2015
Azərbaycan	1.579,8	5.922,0	7.594,3	7.977,4	7.990,8	5.558,7
Belarus	3.124,2	5.788,9	6.695,1	7.643,8	8.004,2	5.633,3
Ermənistan	1.557,5	3.041,3	3.511,6	3.680,0	3.852,1	3.504,3
Qazaxıstan	3.771,3	9.071,0	12.858,1	14.309,9	13.154,9	10.508,2
Qırğızıstan	476,5	880,1	1.177,9	1.282,4	1.279,7	1.103,2
Moldova	831,2	1.632,0	2.046,0	2.243,3	2.244,1	1.822,1
Özbəkistan	546,8	1.376,5	1.740,5	1.907,9	2.038,6	...
Rusiya	5.324,3	10.677,8	13.985,0	14.618,0	14.051,6	9.099,3
Tacikistan	340,9	750,4	961,5	1.053,5	1.119,3	930,3
Ukrayna	1.902,0	3.090,7	4.020,6	4.204,4	3.122,5	2.128,8
Gürcüstan	1.483,5	2.623,0	3.523,4	3.599,6	3.676,2	3.743,1

Cədvəldən göründüyü kimi, 2005-2013-cü illərdə MDB ölkələrinin hamısında adambaşına düşən ümumi daxili məhsulun səviyyəsi ildən-ilə artmışdır. 2014-cü ildə 2013-cü illə müqayisədə Azərbaycan, Ermənistan, Belarus, Moldova, Tacikistan, Özbəkistan və Gürcüstanda bu göstəricinin səviyyəsi artmış, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Rusiya və Ukraynada isə azalmışdır.

2014-cü illə müqayisədə 2015-ci ildə Belarusda adambaşına düşən ümumi daxili məhsulun səviyyəsində 29,6 %, Ermənistanda 9,0 %, Qazaxıstanda 20 %, Qırğızıstanda 13,8 %, Moldovada 18,8 %, Rusiyada 35,3 %. Tacikistanda 16,9 %, Ukraynada 31,8 % azalma müşahidə olunsada, yalnız Gürcüstanda bu göstəricinin səviyyəsi 1,8% artmışdır. Bu isə əhəlinin gəlirlərinə eyni dərəcədə təsir etmişdir.

Azərbaycanda adambaşına düşən ümumi daxili məhsulun həcmi 2013 – cü illə müqayisədə 2014-cü ildə dəyişməsədə, 2014-cü illə müqayisədə 2015-ci ildə 30,4 % azalmışdır. Dünya Bankının məlumatlarına əsasən ÜDM-un səviyyəsinə görə respublikamız dünya ölkələri sırasında 68-ci yeri tutur. Azərbaycan Respublikasında ÜDM –un adambaşına düşən inkişaf dinamikasını aşağıdakı xətti qrafikdən daha aydın görmək olar: (Şəkil 1.1)

Şəkil 1.1. 2005-2015-ci illərdə Azərbaycanda adambaşına düşən ümumi daxili məhsulun dinamikası (ABŞ dolları ilə)

Şəkil 1.1-dən göründüyü kimi , 2005-2014-ci illərdə ÜDM-un həcmi ildən – ilə artmışdır. Lakin 2014-cü illərin axırlarından başlayaraq, dünya bazarında xam neftin

qiymətinin sürətlə ucuzlaşması, maliyyə böhranının dərinləşməsi respublikamızda ÜDM - a öz təsirini göstərmiş və 2015-ci ildə onun səviyyəsi aşağı düşmüşdür.

Beynəlxalq təcrübədə inflyasiyanın təsiri nəticəsində əhali gəlirlərinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsinin qarşısını almaq üçün gəlirlərin indeksləşdirilməsi (indeksasiyası) üsülundan istifadə olunur.İndeksləşdirmə qiymətlərin yüksəlməsindən asılı olaraq nominal gəlirlərin artırılması deməkdir.

Gəlirlərin indeksləşdirilməsi sistemi 60 - 70- ci illərdə Qərbi Avropa ölkələrində yaranmışdır.İndeksasiya ümumdövlət səviyyəsində(müvafiq qanunvericiliyə əsasən) həyata keçirilir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə əhali gəlirlərinin indeksləşdirilməsi onların dövlət tənzimlənməsinin formalarından biri kimi çıxış edir.Qiymətin qalxması ilə bağlı gəlirlərin indeksləşdirilməsi 11 Qərbi Avropa ölkələrində, habelə ABŞ-da, Kanadada, Yaponiyada, Avstraliyada tətbiq edilir.

Dünya əhalisinin gəlirləri ya mövcud xərclərin ödənilməsinə ya da yığma yönəlidir. Lakin bu da ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif cür olur.Beləki, yüksək gəlirli ölkələrdə (şimali Amerika,Avropa ölkələri,İsrail, Avstraliya və s.) gəlirin əsas hissəsi qeyri - ərzaq malları və yığma yönəldiyi halda, az gəlirli ölkələrdə (İEOÖ-də) bu əsasən qida mallarına yönəldilir və çox hissəsi yığma ayrılır.

Əhalinin mövcud xərcləri iki yerə ayrılır:

- 1.İstehlak xərcləri;
- 2.Qeyri – istehlak xərcləri.

BMT – nin Statistika Komissiyasının verdiyi tövsiyəyə görə istehlak xərclərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- 1) Ərzaq məhsulları,evdən kənarda qidalanma,tütün,spirtli içkilərə çəkilən xərclər;
- 2) Paltara,parçaya və ayaqqabıya;
- 3) Şəxsi gigiyenaya,sağlamlılığa çəkilən xərclər;
- 4)Mənzil-kommunalxidmətləri,istilətməyə,işıqlandırmaya,mebelə,ev vadanlıqlarına və təmirə çəkilən xərclər;
- 5) Təhsil,mədəniyyət və istirahət xidmətlərinə və turizmə;
- 6) İdman və bədən tərbiyəsinə;

- 7) İctimai nəqliyyata, şəxsi nəqliyyat vasitələrinin saxlanmasına və rabitəyə;
- 8) Yanacağa;
- 9) Digər maddi nemətlərə və xidmətlərə çəkilən xərclər.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu xərclərin qruplaşdırılması hər bir ölkənin öz iqtisadi - statistik təcrübəsinə uyğun olaraq özünəməxsus xüsusiyyətə malikdir.

Əhali xərclərinin təsnifatında qeyri-istehlak xərcləri də mühüm yer tutur ki, bunlara da aşağıdakılar daxildir:

- Şəxsi həyatı təsərrüfata çəkilən xərclər;
- Qohumlara edilən maddi yardım;
- Yığım (bank hesabları, qiymətli kağızların alışı xarici valyutanın alışı və s.);
- Vergilər, ödəmələr və digər xərclər.

Statistikanın əsas vəzifələrindən biri əhalinin istehlakının quruluşunun öyrənməkdir ki, bu da əhalinin istehlak xərclərinin quruluşuna əsaslanır. Hər bir əhali qrupunun özünün müəyyən istehlak tipi və quruluşu vardır. Əhalinin istehlakının quruluşu adətən onun istehlak xərclərinin quruluşu ilə şərtlənir.

İstehlakın quruluşu əhalinin sosial qrupları və gəlirlərinin səviyyəsindən asılı olaraq çox fərqlənir. Ən az təminatlı əhali (gəliri yaşayış minimumundan aşağı) demək olar ki, bütün gəlirinin hamısını qida məhsullarına yönəldir. Orta gəlirli insanlar və əhalinin yüksək gəlirli qrupları ərzaq malları istehlakını əhəmiyyətli artıtmaq imkanları vardır, lakin bu artım qeyri - ərzaq mallarının və xidmətlərin artımından geri qalır. Nəticədə qida xərclərinin xüsusi çəkisi azalır, xidmət xərclərinin xüsusi çəkisi artır. Deməli, gəlirlərin artması ilə əlaqədar ərzağa çəkilən xərclər də artsa da, ümumi ev təsərrüfatının bütün xərclərinə nisbətən bu xərclər azalır. Bu zaman geyimə, binanın qızdırılmasına və işıqlandırılmasına xərclər az dəyişir və mədəni tələbatların ödənilməsi xərcləri kəskin artır.

Əhalinin ümumi xərcində qida və geyimdən sonrakı yeri mənzil istehlakı tutur. İnkişaf etmiş ölkələrdə ümumi xərclərin tərkibində mənzil xərclərinin xüsusi çəkisi yüksəkdir (20% -dən çox). Bu göstəricinin səviyyəsi ABŞ - da 25%, Fransada 27%, Yaponiyada 24%, keçmiş SSRİ-də isə 8% olmuşdur.

İstehlakın xarakteri ev təsərrüfatının mövcudluq müddətindən də asılıdır. İlk dövrlərdə o ən zəruri tələbatların ödənilməsinə yönəldilir. Sonralar ev təsərrüfatının iqtisadi əsasları möhkəmlənir, istehlak dəyərləri dəyişilir. Beləki, valideynlər daha çox uşaqlarının ehtiyaclarının ödənilməsinə çalışırlar. Ər - arvadın qocalması ilə onların bəzi tələbatları azalır.

Əhalinin istehlakı və bütövlükdə həyat səviyyəsi Statistikasının ən mühüm göstəricilərindən biri əhalinin mal və xidmətlər istehlakının inteqral sosial normativi kimi çıxış edən istehlak büdcəsidir. Minimum və rasional (səmərəli) istehlak büdcələrini bir – birindən fərqləndirirlər. Minimum büdcə insanın mal və xidmətlər istehlakının yol verilən minimum səviyyəsini müəyyən edir. Əlbəttə ki, insanın cins və yaşından asılı olaraq onun kəmiyyəti müxtəlif olur, amma o həmişə, cəmiyyət üzvlərinin minimum istehlakının təminatlı səviyyəsidir. Əhalinin əsas demoqrafik qrupları üzrə minimum istehlak büdcəsi ölkədə iqtisadi islahatların gedişini qiymətləndirmək üçün istifadə edilir.

Rasional (səmərəli) istehlak büdcəsi elmi əsaslandırılmış normalara və insanın rasional tələbatının ödənilməsi normativlərinə uyğun ev təsərrüfatının mal və xidmətlərlə, mədəni-məişət və təsərrüfat təyinatlı əşyalarla istehlakını əks etdirir. Bu sosial normativ cəmiyyətdə istehlakın nail olunan səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin mühüm meyarıdır.

İstehlak büdcələri (xüsusi ilə minimum) xarici ölkələrdə geniş istifadə edilir. ABŞ- da istehlak büdcələri arasında hazırkı vaxtda kifayət qədər rahat həyat və sağlamlıq üçün zəruri olan mal və xidmətlər dəstinə əsaslanan Qaller büdcəsi xüsusi yer tutur. Bu büdcənin həcmi ölkənin istehlakının orta səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə ötür.

Beynəlxalq Statistika istehlak xərclərinin quruluş müxtəlifliyini qiymətləndirmək üçün Bolqariya alimi K. Qatevanın quruluş dəyişikliyinə aşağıdakı inteqral əmsalından istifadə olunur:

$$\Theta_q = \sqrt{\frac{\sum (V_1 - V_0)^2}{\sum V_1^2 + \sum V_0^2}}$$

Burada :

V_1 və V_0 - əsas və hesabat dövründəki ev təsərrüfatının müxtəlif növ xərclərinin xüsusi çəkisini göstərir.

Bu əmsal sıfıra bərabər olarsa, bu o deməkdir ki, əsas və hesabat dövründə müqayisə edilən göstəricilərin qiymətləri dəyişilməmişdir (yəni, quruluş dəyişməz qalmışdır). Əgər müqayisə edilən quruluş tamamilə dəyişilərsə, yəni $0 \leq \Theta_q \leq 1$ olarsa, onda bu göstərici vahidə bərabər olacaqdır.

Beynəlxalq təcrübədə bu əmsaldan əhali gəlirlərinin diferensiasiyasına əsaslanan ev təsərrüfatının istehlak xərclərinin quruluşundakı fərqlərin səciyyəsi üçün də istifadə edilir. Belə halda əmsal aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\Theta_{ev} = \sqrt{\frac{\sum (V_i - V_j)^2}{\sum (V_i + V_j)^2}}$$

Burada:

V_i və V_j - tədqiq edilən dövrlərin birində əhalinin iki müxtəlif qrupunda ev təsərrüfatı ayrı-ayrı növ xərclərin xüsusi çəkisini;

i və j - hər nəfərə düşən gəlir üzrə müqayisə edilən əhali qruplarının nömrəsini göstərir.

İstehlakın öyrənilməsində istehlakın elastikliyi əmsalından da istifadə edilir ki, bu da istehlaka bir çox amillərin (məsələn, əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinin səviyyəsi, ev təsərrüfatının tərkibi və həcmi, uşaqların sayı və s.) təsirindən asılıdır. Beynəlxalq təcrübədə hər hansı bir amilin dəyişməsi və digərlərinin sabit qalması şəraitində nəzəri və empirik elastiklik əmsalları hesablanır. Elastiklik əmsalı hər hansı bir amil əlamətinin 1 % dəyişməsi nəticəsində istehlakın orta həcmnin neçə faiz dəyişməsini göstərir. Müxtəlif əlaqələr üçün bu göstərici aşağıdakı şəkildə hesablanır:

$$E_i = a_1 \left(\frac{\bar{x}}{\bar{y}} \right) - \text{xətti elastiklik əmsalı};$$

$$E_i = (a_1 + a_2 x) \left(\frac{\bar{x}}{\bar{y}} \right) - \text{parabola elastiklik əmsalı};$$

$$E_i = \left(\frac{a_1}{x} \right) \cdot \left(\frac{\bar{x}}{\bar{y}} \right) - \text{hiperbola elastiklik əmsalı}.$$

Ev təsərrüfatı büdcələrinin xərclərinə dair məlumatları təhlil etdikdə müxtəlif maddi nemətlərin və xidmətlərin istehlakına tələbatın dəyişməsi qanunauyğunluqlarını aşkar etmək mümkündür. İrəlidə deyildiyi kimi, əhalinin həyat səviyyəsi aşağı düşdükcə bütün məsrəflərin tərkibində ərzaq mallarının istehlakına çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi artmağa, qeyri-ərzaq mallarının və xidmətlərin istehlakına çəkilən xərclər azalmağa doğru meyl edir. Ev təsərrüfatı büdcələrinin tədqiqi materiallarına əsasən belə dəyişiklikləri ölçmək üçün istehlak tələbatının elastiklik əmsalı hesablanır.İstehlakın elastiklik əmsalının gəlirdən və ya istənilən digər amildən asılı olaraq dəyişməsi A.Marşalın təklif etdiyi aşağıdakı empirik elastiklik əmsalı ilə müəyyən olunur:

$$E_g = \frac{\Delta X}{X} : \frac{\Delta Y}{Y}$$

Burada:

X - adambaşına ərzağa çəkilən xərcləri;

Y - adambaşına gəliri xarakterizə edir.

İstehlakın qiymətdən asılı olaraq dəyişməsi isə aşağıdakı empirik elastiklik əmsalı ilə müəyyən edilir:

$$E_{qiy} = \frac{\Delta Q_g}{Q_g} : \frac{\Delta P}{P}$$

Burada:

Q - adambaşına istehlakın həcmi,

P - qiyməti xarakterizə edir.

Dünya təcrübəsində adambaşına istehlak üçün sintetik göstərici kimi gündəlik enerji (kkal) istehlakı götürülür. Adambaşına enerji istehlakı ümumi istehlak olunmuş ərzaq məhsullarına görə hesablanmış enerjini (kkal ilə) ekvivalent əmsallar vasitəsi ilə tapılmış şərti əhalinin sayına (mövcud əhalinin sayını əhalinin yaş qrupu üzrə təyin edilmiş əmsallara vurmaqla) bölməklə tapılır.

Ev təsərrüfatı üzvlərinin yığıma meyllilik göstəricisinə təsir edən amillərin müəyyən etmək Statistikanın mühüm vəzifələrindən hesab edilir. Bu məqsədlə beynəlxalq təcrübədə makroiqtisadi göstərici kimi əmanətin (yığının) məbləğinin sərəncamda qalan ümumi gəlirə nisbəti kimi hesablanan ev təsərrüfatı sektorunun

yığım norması göstəricisindən də istifadə edilir. .Bu göstəricinin investisiya, gəlirlərin təkrar bölgüsü və s. məqsədilə əhalinin sərbəst vəsaitlərinin cəlb edilməsi ilə məşğul olan dövlət idarəetmə orqanları üçün böyük praktiki əhəmiyyəti vardır.

Beləliklə, beynəlxalq Statistika əhalinin gəlir və xərcləri haqqında məlumata malik olmaq dünya əhalisinin həyat səviyyəsinin tədqiq edilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əhalinin gəlir və xərclərinin tədqiqi əsas makroiqtisadi göstəricilərin, yoxsulluğun səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində, ölkə və iqtisadi rayonlar üzrə ümumidaxili məhsul, iqtisadi fəal və qeyri - fəal ev təsərrüfatlarının müəyyənləşdirilməsində, əhalinin son istehlak xərcləri, nominal və real gəlirləri, istehlak mallarının qiymət indeksinin müəyyən edilməsi üçün əsas məlumat mənbəyi sayılır.

II FƏSİL. Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlir və xərclərinin statistik təhlili və proqnozlaşdırılması

2.1. Əhalinin gəlir və xərclərinin quruluşunun və dinamikasının statistik təhlili

Əhalinin həyat səviyyəsinin hər bir ölkə üzrə öyrənilib araşdırılmasında əhalinin gəlir və xərclərinin statistik tədqiqinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Əhalinin gəlir və xərclərinin (istehlakının) statistik təhlil edilməsi onların müvafiq göstəricilərinin hesablanması və onların müqayisəli təhlili ilə mümkün olur. Bu göstərici mal və xidmətlərin istehlak qiymətinin dəyişməsi (indeksi) nəzərə alınaraq hesablanmalıdır.

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatlarına əsasən 2010-2016-cı illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin pul gəlirlərinin və inflyasiya səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərin dinamikası aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 2.1

2010-2016-cı illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin pul gəlirlərinin və inflyasiya səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərin dinamikası

İllər Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Əhalinin pul gəlirləri(mlrd.manat)	25.6	30.5	34.8	37.6	39,5	41,7	43,4
Adambaşına düşən pul gəlirləri(manat)	2866,1	3371,7	3789,3	4040,3	4192,4	4380,1	4709,8
Orta aylıq əmək haqqı (manat)	331,5	364,2	398,4	425,1	444,5	466,9	494,3
Mal və xidmətlərin istehlak qiymətləri indeksi,%	105,7	107,9	101,1	102,4	101,4	104,0	112,4

Cədvəldən göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında 2010- 2015-ci illərdə əhalinin pul gəlirləri,o cümlədən adambaşına düşən pul gəlirləri və orta aylıq

əmək haqqı mütəmadi olaraq artmış, mal və xidmətlərin istehlak qiymətləri indeksi isə azalmışdır. Belə ki, əhalinin pul gəlirləri 2010-cu illə müqayisədə 2015-ci ildə 16,1 milyard manat və ya 62,9 % artmışdır. 2010-cu illə müqayisədə 2011-ci ildə adambaşına düşən pul gəlirləri 505,6 manat və ya 17,6 %, 2012-ci ildə 923,2 manat və ya 32,2 %, 2013-cü ildə 1174,2 manat və ya 41 %, 2014-cü ildə 1326,3 manat və ya 46,3 %, 2015-ci ildə 1514 manat və ya 52,8 %, 2016-cı ildə 1843,7 manat və ya 64,3 % artmışdır. 2010 - 2016-cı illərdə bu göstəricinin orta mütləq artımı təxminən 307,3 manat təşkil etmişdir.

Respublikada orta aylıq əmək haqqı 2010-cu ildə 331,5 manat, 2011-ci ildə 364,2 manat, 2012-ci ildə 398,4 manat, 2013-cü ildə 425,1 manat, 2014-ci ildə 444,5 manat, 2015-ci ildə 466,9 manat olmuşdur. 2010-cu ilə nisbətən 2015-ci ildə orta nominal aylıq əmək haqqı 40,8 % artmışdır. 2010-cu ildə real əmək haqqı inflyasiya nəzərə alınmaqla 313,6 manat, 2011-ci ildə 337,5 manat, 2012-ci ildə 394 manat, 2013-cü ildə 415,1 manat, 2014-ci ildə 438,4 manat, 2015-ci ildə 448,9 manat təşkil etmişdir.

2016-cı ildə ölkə əhalisi 45395,1 milyon manatlıq və ya 2015-ci illə müqayisədə 8,7% çox gəlir əldə etmişdir. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatlarına əsasən, gəlirlərin 76,3 %-i son istehlak xərclərinə, 8,4 %-i vergilərin, sığorta və üzvlük haqlarının, 2,9 %-i kreditlər üzrə faizlərin ödənilməsinə sərf edilmiş, 12,4 %-i isə yığma yönəldilmişdir. Əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirlərin nominal məbləği 2015-ci illə müqayisədə 7,5 % artaraq 4709,8 manat təşkil etmişdir. 2016-cı ilin yanvar-noyabr aylarında muzzla işləyənlərin orta aylıq nominal əmək haqqı 2015-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 7,0 % artaraq 494,3 manat təşkil etmişdir.(35)

Aparılan təhlil nəticəsində məlum olmuşdur ki, son illərdə əhalinin pul gəlirlərinin tərkibində əmək haqqının xüsusi çəkisinin azalması fonunda sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərin xüsusi çəkisi artmışdır. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin MHS-nin 1993-cü il metodologiyasına uyğun hesabladığı məlumatlara əsasən 2009-2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlir və xərclərinin dinamikası aşağıdakı kimi olmuşdur:

2009-2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlirləri və xərcləri (cari qiymətlərlə, milyon manatla)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Gəlirlər- cəmi	22 601,1	25 607,0	30 524,6	34 769,5	37 562,0	39 472,2	41 738,6
İlkin gəlirlər	19 215,6	22 126,5	26 861,9	31 181,4	33 830,0	35 363,4	37 553,9
O cümlədən							
İşçilərə əmək ödənişləri	6 377,8	7 027,3	8 020,0	9 224,9	10 333,2	10 776,1	10 991,9
Sahibkarlıq fəaliyyətin- dən gəlirlər	12 625,2	14 725,0	18 543,9	21 140,8	22 545,3	23 375,9	25 252,5
Mülkiyyət- dən gələn gəlirlər	212,6	374,2	298,0	815,7	951,5	1 211,4	1 309,5
Alınmış cari transferlər	3 385,5	3 480,5	3 662,7	3 588,1	3 732,0	4 108,8	4 184,7
Xərclər- cəmi	17 417,6	19 251,5	22 184,0	24 564,0	28 021,2	30 799,6	35 119,9
Son istehlak xərcləri	15 048,9	16 528,5	19 216,0	21 389,9	24 150,0	26 582,6	30 102,0
Ödənilən cari transferlər	2 111,8	2 202,0	2 619,5	2 872,7	3 370,5	3 528,0	3 790,3
Mülkiyyət- dən ödənilən gəlirlər	256,9	521,0	348,5	301,4	500,7	689,0	1 227,6

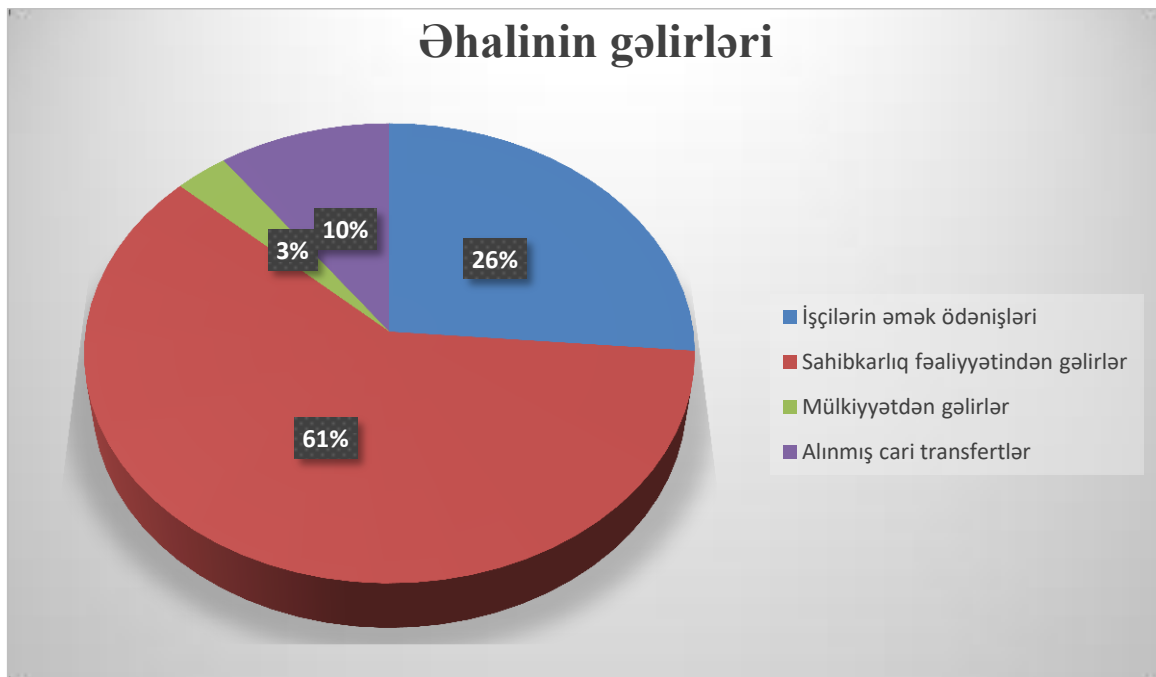
Qənaətlər	5 183,5	6 355,5	8 340,6	10 205,5	9 540,8	8 672,6	6 618,7
Qeyri-maliyyə aktivlərin yığımı	807,8	874,1	1 165,3	1 593,6	1 921,9	2 243,1	1 952,3
Maliyyə aktivlərin yığımı	4 375,7	5 481,4	7 175,3	8 611,9	7 618,9	6 429,5	4 666,4

Cədvəldən göründüyü kimi, 2009-2015-ci illərdə əhalinin gəlirləri və xərcləri ildən – ilə artmışdır. Belə ki, 2009-cu illə müqayisədə 2015 –ci ildə əhalinin gəlirləri 1,8 dəfə artmışdır. Bu göstəricinin mütləq ifadədə qiyməti 19137,5 milyon manata bərabər olmuşdur. Tədqiq edilən bütün illərdə əhalinin cəmi gəlirlərinin yarısından çoxunu sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər təşkil edir. Əhalinin cəmi gəlirlərinin tərkibində sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər 2009-cu ildə 55,9 %, 2010-cu ildə 57,5 %, 2011 -ci ildə 60,7 %, 2012 -ci ildə 60,8 %, 2013-cü ildə 60 %, 2014 -cü ildə 59,2 % təşkil etmişdir. 2015-ci ildə əhalinin cəmi gəlirlərinin 90 %-ni ilkin gəlirlər, o cümlədən 26,3 %-ni əmək haqqı, 60,5 %-ni sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər, 3,2 %-ni mülkiyyətdən gələn gəlirlər, 10 %-ni alınmış cari transferlər təşkil etmişdir.

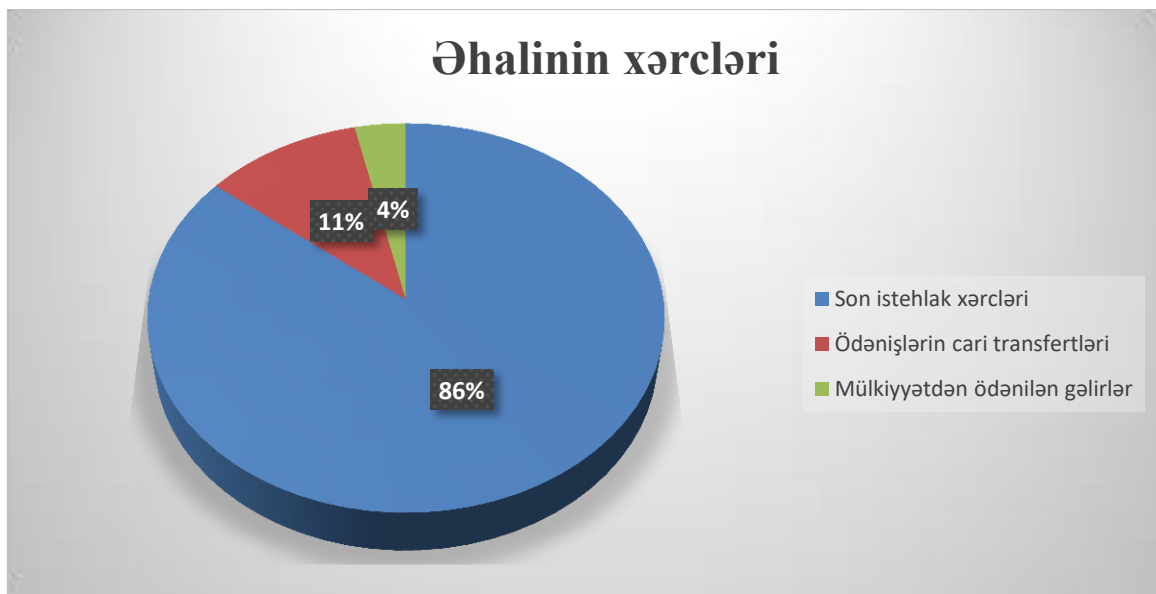
Cədvəlin təhlili göstərir ki, əhalinin xərclərinin tərkibində son istehlak xərclərinin xüsusi çəkisi üstünlük təşkil edir. Bu göstəricinin səviyyəsi 2009 -cu ildə 86,4 %, 2010-cu ildə 85,8 %, 2011 -ci ildə 86,6 %, 2012 -ci ildə 87 %, 2013-cü ildə 86,2 %, 2014 -ci ildə isə 86,3 % təşkil etmişdir. 2015-ci ildə əhalinin cəmi xərclərinin 10,8 %-ni ödənilmiş cari transfertlər, 85,7 % -ni son istehlak xərcləri, 3,5 %-ni mülkiyyətdən ödənilən gəlirlər təşkil etmişdir.

2009-2012-ci illərdə qənaətlərin məbləği ildən – ilə artsa da, sonrakı illərdə bu göstəricinin səviyyəsi azalmağa doğru meyl etmişdir. Belə ki, qənaətlərin məbləği 2009-cu illə müqayisədə 2012 –ci ildə təxminən 2 dəfə artsa da, 2012 -ci illə müqayisədə 2015 –ci ildə 35,2 % azalmışdır. 2015-ci ildə qənaətlərin tərkibində qeyri-maliyyə aktivlərin yığımının xüsusi çəkisi 29,5 %, maliyyə aktivlərin yığımının

xüsusi çəkisi isə 70,5 % təşkil etmişdir. 2014-cü illə müqayisədə 2015-ci ildə əhalinin gəlirləri 5,7 % , xərcləri isə 14 % artmış,qənaət isə 23,7% azalmışdır.

Şəkil 2.1 2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhali gəlirlərinin tərkibi

Şəkil 2.2 2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhali xərclərinin tərkibi

Əhali gəlirlərinin makro iqtisadi göstəricilərə əsaslanan təhlili gəlirlər üzrə bərabərsizliyin müəyyən edilməsinə imkan vermir. Əhalinin gəlirləri və istehlak xərclərinin quruluşu ev təsərrüfatı büdcələrinin seçmə tədqiqatı materialları əsasında

öyrənilir. Konkret vaxt müddəti ərzində ev təsərrüfatı büdcələrinin gəliri, xərcləri və istehlakına dair belə məlumatları təhlil etməklə əhalinin həyat səviyyəsinin dəyişməsi meylləri və qanunauyğunluqlarının xarakteri aşkarlanır, onun formalaşmasında müxtəlif sosial iqtisadi amillərin rolu müəyyən edilir.

Ev təsərrüfatlarının büdcələrinin tədqiqinə dair respublikamızın statistika orqanlarının topladığı məlumata görə yaşayış yerləri üzrə əhalinin əsas gəlir mənbələri eyni deyildir.

2015-ci ildə yaşayış yerləri üzrə əhalinin əsas gəlir mənbələri aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 2.3

2015-ci ildə yaşayış yerləri üzrə əhalinin əsas gəlir mənbələri (faizlə)

	Ölkə üzrə cəmi	Şəhər yerləri	Kənd yerləri
Cəmi	100	100	100
Dövlət sektorunda muzzdlu iş	16,8	20,1	12,9
Özəl sektorda muzzdlu iş	6,3	8,0	4,3
Kənd təsərrüfatında muzzdlu iş	0,2	0,0	0,4
Sahibkarlıq, kommersiya və s.	7,1	7,6	6,4
Öz təsərrüfatında işləyir	15,7	2,5	31,2
Peşəsi üzrə sərbəst fəaliyyət	10,0	10,2	9,6
Xüsusi şəxs yanında iş	1,7	2,2	1,1
İşsizlik üzrə müavinət	0,0	0,0	0,0
Pensiya	15,7	16,4	15,0

Təqaüd	0,6	0,7	0,4
Sosial müavinətlər	0,4	0,1	0,8
Himayədə	24,7	31,0	17,3
Ölkə xaricindən göndərilən pul	0,5	0,5	0,5
Ünvanlı sosial yardım	0,3	0,4	0,2
Digər mənbələr	0,1	0,1	0,0

Cədvəldən göründüyü kimi, 2015- ci ildə ölkə əhalisinin 82,9 %-nin əsas gəliri dövlət sektorunda maddəli işdən, öz təsərrüfatında işləməkdən, peşəsi üzrə sərbəst fəaliyyətdən, pensiyadan və himayədə yaşamaqdan (müvafiq olaraq 16,8%, 15,7%, 10,0%, 15,7%, 24,7%) olmuşdur. Bu göstəricinin səviyyəsi şəhər yerlərində 80,2% (20,1%, 2,5%, 10,2%, 16,4%, 31,0%), kənd yerlərində 86% (12,9%, 31%, 29,6% 15,0% ,17,3%) təşkil etmişdir. Ölkə əhalisinin 17,1%-nin, şəhər əhalisinin 19,8%-nin, kənd əhalisinin 14%-nin əsas gəliri isə özəl sektorda maddəli iş, kənd təsərrüfatında maddəli iş, sahibkarlıq, kommersiya və s., xüsusi şəxs yanında iş, təqaüddən, sosial müavinətlər, ölkə xaricindən göndərilən pul, ünvanlı sosial yardım və digər mənbələr hesabına formalaşmışdır.

Əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması sahəsində dövlət siyasətinin hazırlanmasında hər nəfərə düşən gəlirlərin həcminə görə əhalinin və ev təsərrüfatlarının qruplaşdırılmasının əhəmiyyəti çox böyükdür. Səlahiyyətli orqanlar əhalinin müxtəlif təbəqələri və qrupları üzrə hər nəfərə düşən gəlirlərin səviyyəsinə dair məlumatları nəzərə almaqla, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə və sosial müdafiəsinin gücləndirilməsiə yönəldilən konkret tədbirləri əsaslandırma bilər. Belə məlumatlar minimum əmək haqqının, pensiya və başqa yardımların səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün tədbirlər hazırlayarkən də istifadə olun bilər.

Adambaşına gəlirlər əhalinin ödəniş qabiliyyətini və istehlakının səviyyəsinin qısamüddətli proqnozunu hazırlayarkən də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ev təsərrüfatlarının büdcələrinin seçmə üsulu ilə tədqiqi materialları işlənilərkən ailələrin inzibati ərazi, məhəllə və bölgələr üzrə, təbii iqlim zonalarına görə təhlilinin

də böyük əhəmiyyəti var. Belə təhlili aparmaqla ölkənin müxtəlif bölgələrində və təbii iqlim zonalarında əhalinin həyat səviyyəsini qiymətləndirmək və müqayisəli təhlil etmək mümkündür.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə həyata keçirilən iqtisadi siyasət və tədbirlər nəticəsində ölkənin iqtisadi rayonları üzrə hər nəfərə düşən əhali gəlirlərinin həcmi ildən - ilə artmışdır.

2010-2015-ci illərdə ölkənin iqtisadi rayonları üzrə əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirlərinin dinamikası aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 2.4

**2010-2015-ci illərdə ölkənin iqtisadi rayonları üzrə əhalinin
gəlirləri(adambaşına, manatla)**

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Azərbaycan- cəmi	2866,1	3371,7	3789,3	4040,3	4192,4	4380,1
Bakı şəhəri	6628,8	7661,3	8714,1	9540,5	10003,5	10703,0
Abşeron iqtisadi rayonu	2047,7	2368,0	2616,1	2680,5	2905,2	2946,0
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	1932,0	2306,4	2585,7	2686,2	2730,5	2790,6
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	1760,7	2036,9	2231,0	2253,2	2256,9	2301,4
Lənkəran iqtisadi rayonu	1648,3	1924,2	2108,7	2134,3	2121,6	2148,0
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	1916,4	2278,1	2515,6	2587,3	2617,6	2631,2
Aran iqtisadi rayonu	1861,8	2220,3	2481,4	2588,4	2687,3	2734,3
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	498,0	558,4	607,2	597,4	604,7	596,3

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	1699,1	2005,7	2160,9	2243,2	2361,3	2460,2
Naxçıvan Muxtar Respublikası	2479,9	3489,5	3839,0	4027,5	4058,8	4080,9

Cədvəl 2.4 – dən göründüyü kimi, 2010-2015-ci illərdə ölkənin iqtisadi rayonlarında əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirlərinin səviyyəsi ildən - ilə artsada, son illərdə bu göstəricinin artım tempi aşağı düşmüşdür. Beləki, ölkə üzrə əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirləri 2010 – cu illə müqayisədə 2011-ci ildə 19,2%, 2011-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə 13,9 %, 2012-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə 8%, 2013-cü illə müqayisədə 2014-cü ildə 5,1% və 2014-cü illə müqayisədə 2015-ci ildə 5,7% artmışdır. Bu artım səviyyəsi müvafiq illər üzrə Bakı şəhərində 17,2%, 15,3%, 11% , 6,1% və 8,1%, Abşeron iqtisadi rayonu üzrə 16,9%, 12,1% , 4%, 9,7%, 2,6%, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu üzrə 20,6%, 13,2% 4,8%, 2,7%, 3,3%, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə 16,9%, 10,7%, 2%, 1,2%, 3,1%, Lənkəran iqtisadi rayonu üzrə 18,4%, 11,2%, 2,7%, 0,8%, 2,7%, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu üzrə 20,4%, 11,9%, 4,2%, 2,6%, 1,9%, Aran iqtisadi rayonu üzrə 21,0%, 13,4%, 5,6%, 5,2%, 3,1%, Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu üzrə 19,7%, 9,2%, 5,2%, 6,7%, 5,7% , Naxçıvan Muxtar Respublikası, 43,5%, 12,3%, 7%, 2,2%, 1,6% təşkil etmişdir.

Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu üzrə bu göstəricinin səviyyəsi isə 2010 –cü illə müqayisədə 2011-ci ildə 13,6%, 2011-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə 10,1% artmış, 2012-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə cüzi ,yəni 0,1% azalmış, 2013-cü illə müqayisədə 2014-cü ildə 2,8% və 2014-cü illə müqayisədə 2015-ci ildə 0,2% artmışdır.

Statistikanın mühüm vəzifələrindən biri də əhalinin istehlakının quruluşunu öyrənməkdir. Hər bir əhali qrupunun özünün müəyyən istehlak tipi və quruluşu vardır. Əhalinin istehlakının quruluşu adətən onun istehlak xərclərinin quruluşu ilə şərtlənir. Hər şeydən əvvəl xərcləri aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırılır: Qida məhsulları, qeyri-ərzaq malları, spirtli içkilər, xidmət haqqı. Qida məhsullarından kənd

təsərrüfatı məhsulları; qeyri-ərzaq mallarından-yüngül sənaye malları (paltar, ayaqqabı, parça və s.), yanacaq, elektrik enerjisi, qaz; maşınqayırma və metal emalından avtomobillər, soyuducular, radioqəbuledicilər, televizorlar, elektrik məişət cihazları və s. mebel; xidmətdən - məişət sərnişin nəqliyyatı, rabitə, mənzil-kommunal təsərrüfatı, mədəniyyət, səhiyyə, təhsil və s. ayrıca verilir.

2014-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında ev təsərrüfatlarının istehlak xərclərinin quruluşu aşağıdakı kimi olmuşdur: (3)

Cədvəl 2.5

2014-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında ev təsərrüfatlarının istehlak xərcləri(ayda adambaşına, manatla)

	Ölkə üzrə cəmi			Şəhər yerləri			Kənd yerləri		
	2014	2015	2015 2014-ə %-lə	2014	2015	2015 2014-ə %-lə	2014	2015	2015 2014-ə %-lə
İstehlak xərcləri, cəmi	234,90	245,55	104,5	242,97	254,80	104,9	225,69	235,04	104,1
ərzaq məhsullarına	95,65	99,40	103,9	97,48	102,29	104,9	93,56	96,13	102,7
alkoqollu içkilərə	1,24	1,28	103,2	1,26	1,30	103,2	1,21	1,27	105,0
tütün məmulatına	2,54	2,57	101,2	2,59	2,63	101,5	2,48	2,51	101,2
paltar və ayaqqabıya	16,26	16,91	104,0	17,02	17,95	105,5	15,40	15,72	102,1
su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə	17,30	18,18	105,1	17,71	18,56	104,8	16,83	17,74	105,4
ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa	22,14	23,17	104,7	22,37	23,58	105,4	21,88	22,71	103,8
səhiyyə xidmətlərinə	11,45	12,02	105,0	11,66	12,18	104,5	11,22	11,84	105,5
nəqliyyat xərclərinə	14,72	15,31	104,0	15,91	16,15	101,5	13,37	14,35	107,3
rabitə xərclərinə	7,69	8,18	106,4	8,52	9,06	106,3	6,75	7,17	106,2
istirahət və mədəniyyət	10,29	10,92	106,1	11,42	12,10	106,0	9,01	9,58	106,3

xərclərinə									
təhsil xərclərinə	4,62	4,82	104,3	5,06	5,34	105,5	4,13	4,24	102,7
mehmanxana, kafe, restoran və yeməcxanaya	20,31	21,52	106,0	20,74	21,82	105,2	19,82	21,17	106,8
digər mal və xidmətlərə	10,69	11,27	105,4	11,23	11,84	105,4	10,03	10,61	105,8

2.5-ci cədvəlin məlumatlarının təhlili göstərir ki, təhlil edilən 2013-2014-cü illərdə bütün məhsulların istehlak səviyyəsi yüksəlmişdir. Ölkə üzrə bütün ev təsərrüfatlarında ayda adambaşına düşən cəmi istehlak xərcləri 2014-cü ildə 234,9 manat, 2015-ci ildə 245,55 manat, şəhər yerlərində 2014-cü ildə 242,97 manat, 2015-ci ildə 254,8 manat, kənd yerlərində isə 2014-cü ildə 225,69 manat, 2015-ci ildə 235,04 manat olmuşdur. 2014-cü illə müqayisədə 2015-ci ildə ayda adambaşına düşən cəmi istehlak xərcləri ölkə üzrə 10,6 manat və ya 4,5%, şəhər yerlərində 11,83 manat və ya 4,9%, kənd yerlərində 9,35 manat və ya 4,1% artmışdır.

2015-ci ildə ölkə üzrə cəmi istehlak xərclərinin 40,5%-i ərzaq məhsullarına, 0,5%-i alkoqollu içkilərə, 1,0%-i tütün məmulatına, 6,9%-i paltar və ayaqqabıya, 7,4%-i su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə, 9,4%-i ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa, 4,9%-i səhiyyə xidmətlərinə, 6,2%-i nəqliyyat xərclərinə, 3,3%-i rabitə xərclərinə, 4,4%-i istirahət və mədəniyyət xərclərinə, 2,1%-i təhsil xərclərinə, 8,8%-i mehmanxana, kafe, restoran və yeməcxanaya, 4,6%-i digər mal və xidmətlərə xərclənmişdir.

Şəhər yerlərində cəmi istehlak xərclərinin 40,1%-i ərzaq məhsullarına, 0,5%-i alkoqollu içkilərə, 1,0%-i tütün məmulatına, 7,0%-i paltar və ayaqqabıya, 7,3%-i su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə, 9,3 %-i ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa, 4,8%-i səhiyyə xidmətlərinə, 6,3%-i nəqliyyat xərclərinə, 3,6%-i rabitə xərclərinə, 4,7%-i istirahət və mədəniyyət xərclərinə, 2,2 %-i təhsil xərclərinə, 8,6%-i mehmanxana, kafe, restoran və yeməcxanaya, 4,6%-i digər mal və xidmətlərə xərclənmişdir.

Kənd yerlərində cəmi istehlak xərclərinin 40,9%-i ərzaq məhsullarına, 0,5%-i alkoqollu içkilərə, 1,1%-i tütün məmulatına, 6,7%-i paltar və ayaqqabıya, 7,5%-i su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə, 9,7%-i ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa, 5,0 %-i səhiyyə xidmətlərinə, 6,1%-i nəqliyyat xərclərinə, 3,1%-i rabitə xərclərinə, 4,1%-i istirahət və mədəniyyət xərclərinə, 1,8%-i təhsil xərclərinə, 9,0%-i mehmanxana, kafe, restoran və yeməxanaya, 4,5%-i digər mal və xidmətlərə xərclənmişdir.

İstehlak xərclərinin quruluşu əhalinin müxtəlif gəlirli sosial qrupları üzrə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Ən aşağı təminatlı əhali (pul gəlirləri yaşayış minimumdan aşağı olalar) özünün gəlirinin praktiki olaraq hamısını qida məhsullarına xərcləyir.

Orta gəlirli insanlar və əhalinin yüksək gəlirli qrupları ərzaq malları istehlakını əhəmiyyətli artırmaq imkanları vardır, lakin bu artım qeyri-ərzaq mallarının və xidmətlərin artımından geri qalır. Nəticədə qida xərclərinin xüsusi çəkisi azalır, xidmət xərclərinin xüsusi çəkisi isə artır. Deyilənləri aşağıdakı cədvəlin məlumatlarından da görmək olar:

2015-ci ildə ev təsərrüfatı başçısının sosial-iqtisadi statusuna görə istehlak xərcləri aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 2.6

2015-ci ildə ev təsərrüfatı başçısının sosial-iqtisadi statusuna görə istehlak xərcləri(ayda adambaşına.manatla)

	Ev təsərrüfatı başçısının sosial-iqtisadi statusu:				
	Kənd təsərrüfatında özüməşğul olanlar	Muzdla işləyənlər	Özüməşğul olanlar	Pensiyaçılar	Digər
İstehlak xərcləri, cəmi	225,0	256,4	244,6	234,6	246,5
ərzaq	94,6	102,6	98,2	97,3	100,2

məhsullarına					
alkoqollu içkilərə	1,2	1,3	1,4	1,0	0,9
tütün məmulatına	2,7	2,4	2,9	2,2	1,6
paltar və ayaqqabıya	15,3	18,3	16,4	15,6	17,1
su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə	17,2	18,3	18,5	18,1	15,4
ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa	21,5	23,9	23,2	22,4	25,9
səhiyyə xidmətlərinə	12,1	12,3	11,4	12,5	13,6
nəqliyyat xərcləri	12,6	16,3	15,8	13,7	14,6
rabitə xərcləri	6,3	9,3	7,8	7,5	8,3
istirahət və mədəniyyət xərcləri	8,9	11,7	11,1	9,8	11,8
təhsil xərcləri	3,5	5,4	4,9	4,0	6,3
mehmanxana, kafe, restoran və yeməxanaya	18,8	22,8	21,7	20,1	18,2

Cədvəldən göründüyü kimi, 2015 – ci ildə başçısı kənd təsərrüfatında özü məşğul olan ev təsərrüfatlarının aylıq adambaşına istehlak xərcləri 225,0 manat, başçısı muzdla işləyən ev təsərrüfatlarının aylıq adambaşına istehlak xərcləri 256,4 manat, başçısı özüməşğul olan ev təsərrüfatlarının aylıq adambaşına istehlak xərcləri 244,6 manat, başçısı pensiyaçı olan ev təsərrüfatlarının aylıq adambaşına istehlak xərcləri 234,6 manat, başçısı digər olan ev təsərrüfatlarının aylıq adambaşına istehlak xərcləri 246,5 manat təşkil etmişdir.

Başçısı kənd təsərrüfatında özü məşğul olan ev təsərrüfatlarında istehlak xərclərinin 42,0%-i ərzaq məhsullarına, 0,5%-i alkoqollu içkilərə, 1,2%-i tütün məmulatına, 6,8%-i paltar və ayaqqabıya, 7,6%-i su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə, 9,6 %-i ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa, 5,4%-i səhiyyə xidmətlərinə, 5,6 %-i nəqliyyat xərclərinə, 2,8%-i rabitə xərclərinə, 4,0%-i istirahət və mədəniyyət xərclərinə, 1,6 %-i təhsil xərclərinə, 8,4%-i mehmanxana, kafe, restoran və yeməxanaya, 4,5%-i digər mal və xidmətlərə sərf edilmişdir.

Başçısı muzdla işləyən ev təsərrüfatlarında istehlak xərclərinin 40,0%-i ərzaq məhsullarına, 0,5%-i alkoqollu içkilərə, 0,9%-i tütün məmulatına, 7,1%-i paltar və ayaqqabıya, 7,1%-i su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə, 9,3 %-i ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa, 4,8%-i səhiyyə xidmətlərinə, 6,4 %-i nəqliyyat xərclərinə, 3,6%-i rabitə xərclərinə, 4,6%-i istirahət və mədəniyyət xərclərinə, 2,1 %-i təhsil xərclərinə, 8,9%-i mehmanxana, kafe, restoran və yeməxanaya, 4,6%-i digər mal və xidmətlərə sərf edilmişdir.

Başçısı özüməşğul olan ev təsərrüfatlarında istehlak xərclərinin 40,2%-i ərzaq məhsullarına, 0,6%-i alkoqollu içkilərə, 1,2%-i tütün məmulatına, 6,7%-i paltar və ayaqqabıya, 7,6%-i su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə, 9,5 %-i ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa, 4,7%-i səhiyyə xidmətlərinə, 6,4 %-i nəqliyyat xərclərinə, 3,2%-i rabitə xərclərinə, 4,6%-i istirahət və mədəniyyət xərclərinə, 2,0%-i təhsil xərclərinə, 8,9%-i mehmanxana, kafe, restoran və yeməxanaya, 4,6%-i digər mal və xidmətlərə sərf edilmişdir. Başçısı pensiyaçı olan ev təsərrüfatlarında istehlak xərclərinin 40,7%-i ərzaq məhsullarına, 0,3%-i

alkoqollu içkilərə, 0,7%-i tütün məmulatına, 6,9%-i paltar və ayaqqabıya, 6,3 %-i su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə, 10,5 %-i ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa, 5,5%-i səhiyyə xidmətlərinə, 5,9 %-i nəqliyyat xərclərinə, 3,4%-i rabitə xərclərinə, 4,8%-i istirahət və mədəniyyət xərclərinə, 2,6%-i təhsil xərclərinə, 7,4%-i mehmanxana, kafe, restoran və yeməxanaya, 5,1%-i digər mal və xidmətlərə sərf edilmişdir.

Başçısı digər işlərlə məşğil olan olan ev təsərrüfatlarında istehlak xərclərinin 41,5%-i ərzaq məhsullarına, 0,4%-i alkoqollu içkilərə, 0,9%-i tütün məmulatına, 6,6%-i paltar və ayaqqabıya, 7,7%-i su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə, 9,5 %-i ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa, 5,3%-i səhiyyə xidmətlərinə, 5,8 %-i nəqliyyat xərclərinə, 3,2%-i rabitə xərclərinə, 4,2%-i istirahət və mədəniyyət xərclərinə, 1,7%-i təhsil xərclərinə, 8,6%-i mehmanxana, kafe, restoran və yeməxanaya, 4,4%-i digər mal və xidmətlərə sərf edilmişdir.

Ev təsərrüfatları büdcəsinin tədqiqi materillərini təhlil edərkən konkret dövr ərzində istehlak olunan ən əsas məhsullar (məsələn, ərzaq məhsulları, ayaqqabı, parça, mədəni-məişət məhsulları və s.) üzrə istehlakın fiziki həcm indeksləri hesablanır. Belə indekslər təhlilin əhatə etdiyi dövr ərzində istehlak olunan konkret maddi nemətin və ya xidmətin səviyyəsinin necə dəyişməsinə əks etdirir. Belə indeksləri müqayisəli qiymətlərlə istehlak olunan maddi nemətlər və xidmətlər qrupu üçün də (ümumi indeks) hesablamaq olar.

Beləliklə, əhalinin həyat səviyyəsindəki müxtəlifliyi təhlil etmək üçün gəlirlərin ümumi həcminə görə, adambaşına düşən pul gəlirlərinin həcminə görə, ailə başçısının və başa işləyən ailə üzvlərinin əmək haqqının səviyyəsinə görə, ailə büdcəsində ictimai istehlak fondlarından daxili olan gəlirlərin xüsusi çəkisinə görə, ümumi məsrəflərin tərkibində ərzağa və sənaye mallarına çəkilən xərclərin xüsusi çəkisinə görə, ailələrin həcmi və tərkibinə görə, ailədə sərbəst gəlir mənbəyi olan şəxslərin və himayədə olan şəxslərin sayına görə ev təsərrüfatlarının təhlilinin böyük əhəmiyyəti vardır. Belə təhlilin məlumatları ailə gəlirlərinin mənbələrini, quruluşunu, xərclərin istiqamətləri və quruluşunu təhlil etməyə, maddi nemətlər istehlakının səviyyəsinin gəlirlərin həcmindən və ailənin tərkibindən asılılığını səciyyələndirməyə imkan verir.

2.2. Əhalinin gəlir və xərclərinin diferensiasiyasının statistik qiymətləndirilməsi

İqtisadiyyatda bazar münasibətlərinin formalaşması cəmiyyətdə obyektiv olaraq sosial təbəqələşməni dərinləşmişdir. Əhalinin gəlirlərinin statistik tədqiqi onun bütövlükdə əhali üzrə ümumi həcmi, adambaşına düşən səviyyəsi, ailə, sosial qruplar üzrə bölməklə, həyat səviyyəsinin diferensiasiyasını (qütbləşmə) formalaşdırır.(7) Ona görə də əhalinin gəlir və xərclərinin diferensiasiyasını öyrənmək statistikanın aktual vəzifələrindən biri kimi qarşıya çıxır.

Əhalinin gəlirlərinin diferensiasiyası əhalinin müxtəlif sosial-demoqrafik qruplarının gəlirlərindəki obyektiv olaraq formalaşmış nisbətdir. O qarşılıqlı fəaliyyətdə olan kompleks iqtisadi, demoqrafik, sosial və coğrafi amillərin nəticəsində yaranır. Gəlirlərdəki diferensasiya faktiki olaraq əhalinin mal və xidmətlər istehlakında, yəni həyat səviyyəsindəki fərqlərə səbəb olur

Gəlirlərin diferensiasiyası bir qayda olaraq bütövlükdə əhalinin, ayrı-ayrı regionların və ev təsərrüfatı qruplarının hər nəfərinə düşən ümumi gəlirin həcminə görə müəyyən edilə bilər. Ev təsərrüfatlarının büdcə statistikasında orta aylıq ümumi gəlirdən və ev təsərrüfatı üzvlərinin orta gəlirindən istifadə edilir. İşləyənlər arasında əsas kimi iqtisadiyyatın sahələri üzrə fəhlə və qulluqçulara hesablanan orta aylıq əmək haqqı götürülür.

Azərbaycan Respublikasında əhalinin pul gəlirləri üzrə sosial-iqtisadi diferensiasiyasını öyrənmək üçün (ev təsərrüfatı büdcələrinin seçmə tədqiqatı əsasında) beynəlxalq statistikada tətbiq edilən metodikadan istifadə edilir. Bunun üçün müxtəlif əhali qruplarının rifahının müqayisəli qiymətləndirilməsini həyata keçirməyə imkan verən hər nəfərə düşən pul gəlirinin səviyyəsinə görə əhalinin bölgü sıraları qurulur.

2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasında əhalinin hər nəfərinə düşən orta aylıq gəlirlərin səviyyəsinə görə bölgüsü aşağıdakı kimi olmuşdur:(2)

2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasında əhalinin hər nəfərinə düşən orta aylıq gəlirlərin səviyyəsinə görə bölgüsü

Əhalinin hər nəfərinə düşən orta aylıq gəlirin səviyyəsi, manatla	Əhalinin sayı		Kumulyativ tezliklər
	Min nəfərlə	Yekuna görə faizlə	
105 manata qədər	5,8	0,1	5,8
105,1 - 110,0	15,3	0,2	21,1
110,1 - 115,0	29,2	0,3	50,3
115,1 - 120,0	45,3	0,5	95,6
120,1 - 125,0	71,7	0,7	167,3
125,1 - 130,0	126,2	1,3	293,5
130,1 - 135,0	156,2	1,6	449,7
135,1 - 140,0	221,7	2,3	671,4
140,1 - 145,0	273,6	2,8	945,0
145,1 - 150,0	299,4	3,1	1244,4
150,1 - 155,0	345,5	3,6	1589,9
155,1 - 160,0	398,6	4,1	1988,5
160,1 - 170,0	905,1	9,4	2893,6
170,1 - 180,0	1020,8	10,6	3914,4
180,1 - 190,0	936,8	9,7	4851,2
190,1 - 200,0	853,6	8,8	5704,8
200,1 - 210,0	729,4	7,6	6434,2
210,1 - 220,0	644,5	6,7	7078,7
220,1 - 230,0	498,1	5,2	7576,8
230,1 - 240,0	382,6	4,0	7959,4
240,1 - 250,0	307,0	3,2	8266,4

250,1 - 300,0	875,8	9,1	9142,2
300 və çox	507,2	5,3	9649,4
Cəmi	9649,4	100	-

Cədvəldən göründüyü kimi, 2015–ci ildə ayrı-ayrı əhali qrupları üzrə gəlirlərin səviyyəsi bir–birindən xeyli fərqlənir.

Əhalinin gəlirlərə görə bölüşdürülməsini səciyyələndirmək üçün aşağıdakı göstəricilər sistemindən istifadə olunur:(11)

- 1) Modal gəlir. Bu göstərici əhali arasında ən çox təsadüf edilən gəlir səviyyəsidir.

$$M_0 = X_0 + d \frac{f_2 - f_1}{(f_2 - f_1) + (f_2 - f_3)} = 170,1 + 10 \frac{1020,8 - 905,1}{(1020,8 - 905,1) + (1020,8 - 936,8)}$$

$$= 170,1 + 10 \frac{115,7}{115,7 + 84} = 176 \text{ manat}$$

Apardığımız hesablamalara əsasən onu demək olar ki, 2015–ci ildə əhalinin hər nəfərinə düşən orta aylıq modal gəlirlərinin səviyyəsi 176 manata bərabər olmuşdur.

- 2) Mediana gəlir. Bu göstərici ranjirə edilmiş gəlirlərin səviyyəsinə görə bölgü sırasının ortasında olan (sıranı ikiye bölən) gəlir səviyyəsidir.

$$M_e = X_0 + d \frac{\frac{\sum f}{2} - S_{m-1}}{f_m} = 180,1 + 10 \frac{\frac{9649,4}{2} - 3914,4}{936,8} = 180,1 + 10 \frac{\frac{9649,4}{2} - 3914,4}{936,8} = 190 \text{ manat}$$

Bu o deməkdir, 2015 – ci ildə əhalinin yarısının orta aylıq gəliri 190 manatdan az, digər yarısının isə 190 manatdan çox olmuşdur.

- 3) Gəlirlərinin bölüşdürülməsinin desil əmsalı. Bu göstərici əhalinin 10% ən varlı qrupunun minimum gəlirinin 10% ən aşağı təminatla malik hissəsinin gəlirindən nə qədər artıq olduğunu göstərir. Desil əmsalını hesablamaq üçün kənar desillər hesablanır (yəni D_9 və D_1). Beləki, bu əmsal aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\Theta_d = \frac{D_9}{D_1}$$

Burada:

D_9 və D_1 - uyğun olaraq doqquzuncu və birinci desili göstərir.

- 4) Fond əmsalı. Bu əmsal 10% ən varlı əhalinin orta gəlirlərinin (xərclərinin) 10% ən kasıb əhalinin orta gəlirlərinə bölünməsi yolu ilə hesablanır:

$$\Theta_f = \frac{\overline{D_{10}}}{\overline{D_1}}.$$

Burada $\overline{D_1}$ və $\overline{D_{10}}$ əhalinin 10% ən kasıb və 10% ən varlı təbəqələrinin gəlirlərinin orta məbləğini göstərir.

- 5) Cinni əmsalı. Bu əmsaldan əhalinin gəlirlərinin bölgüsündəki qeyri- bərabərlik dərəcəsini kəmiyyət cəhətdən qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. Cinni əmsalı aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$G = 1 - 2 \sum_{i=1}^n x_i cumy_i + \sum_{i=1}^n x_i y_i$$

burada, $cumy_i$ - kumulyativ gəlirdir.

Bu əmsal 0-dan 1-dək qiymətlər ala bilər. Əmsalın qiyməti 1-ə nə qədər çox yaxınlaşarsa, gəlirlərin paylanması bərabərsizlik səviyyəsinin artmasını, 0-a yaxınlaşması isə azalmasını göstərir.

6) Gəlirlərin bölünməsindəki qeyri-bərabərliyi qrafik şəklində əks etdirmək üçün M.Lorens əyrisindən istifadə olunur. "Lorens əyrisi" qruplar üzrə konsentrasiya əyrisini təmsil edir və bu qrafikdə gəlirlərin bərabər paylanması o deməkdir ki, ailələrin 20, 40, 60%-i müvafiq olaraq gəlirin 20, 40, 60%-ə uyğun paylanmalıdır. Mütləq bərabərsizlik halında isə bütün əhali (1 ailədən başqa) gəlir əldə etmir.

7) Gəlirlərin diferensiasiyası və ya sosial bərabərsizliyin ölçülməsinin daha bir modeli 1970-ci ildə Britaniya iqtisadçısı A.Atkinson tərəfindən təklif edilmişdir və müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda Atkinson indeksi adını almışdır. Bu indeksdə cəmiyyətin rifahı və faydalılıq funksiyaları kateqoriyaları sosial bərabərsizlik dərəcəsi kimi şərh edilir. Burada fərdi faydalılıq funksiyaları yalnız hər fərdin gəlirindən asılıdır və ondan sosial bərabərsizliyin empirik hesablanması istifadə edilir. (28)

Atkinson indeksi aşağıdakı kimi hesablanır:

$$L_A = 1 - \frac{Y_e}{\bar{Y}} = 1 - \frac{\left(\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \frac{(Y_i)^{1-e}}{1-e} \right)^{1/1-e}}{(\bar{Y})^{1-e}} = 1 - \left(\frac{1}{n} \sum \left(\frac{Y_i}{\bar{Y}} \right)^{1-e} \right)^{1/1-e}$$

Burada:

$\bar{Y}$ – adambaşına düşən gəlirdir.

Bu indeksdə 1-dən – cəm çıxılır və bu adambaşına düşən gəlirdə ekvivalent gəliri xarakterizə edilir. Bu elə gəlirdir ki, onun cəmiyyətin bütün üzvləri arasında bərabər bölünməsi rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə imkan verir. Sonuncu düsturda göstərilən bu cəm əhalinin hər bir qrupun orta gəlirində, gəlir paylarının qüvvətə yüksəlmiş orta çəkisini təmsil edir.

MHS-nin konsepsiyasına əsasən əhalinin gəlirlər və xərclərə görə bölüşdürülməsini səciyyələndirmək üçün ev təsərrüfatlarını qruplaşdırarkən Kvantil nəzəriyyəsindən istifadə olunur. Kvantil nəzəriyyəsinin göstəricilərinə aşağıdakılar aiddir:(20)

- 1) Median - 1/2 tərtibli kvantildir;
- 2) Kvartil -1/4 tərtibli kvantildir;
- 3) Kvintil -1/5 tərtibli kvantildir;
- 4) Desil -1/10 tərtibli kvantildir;
- 5) Persentil -1/100 tərtibli kvantildir.

Kvantil nəzəriyyəsində yaradılan hər qrup üçün orta pul gəliri və onun tərkibi, orta istehlak xərci və onun quruluşu, əhalinin adambaşına düşən ərzaq, qeyri-ərzaq məhsullarının və xidmətlərin məbləği (hər 100 ev təsərrüfatına), pul gəlirlərinin alıcılıq qabiliyyəti göstəricisi (pul gəlirinin malların orta qiymətinə bölməklə - gəlirlərin pulla ekvivalenti) hesablanır.

Hal – hazırda Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsində əhalinin gəlirlərinin və xərclərinin diferensiasiyasını öyrənərkən (ev təsərrüfatı büdcələrinin seçmə tədqiqatı əsasında) kvintil və desil qrupları yaradılır.

Kvintil qrupları yaradılarkən əvvəlcə ev təsərrüfatları adambaşına istehlak xərclərinə (gəlirlərinə) görə azdan-çoxa düzülür və sonra ranjiləşdirilmiş sıra ev təsərrüfatlarının sayına görə 5 bərabər hissəyə bölünür və hər hissə əhalinin 20%-ni

ifadə edir. Bu zaman birinci kvintilə ən az gəlirləri (xərcləri) olanlar, beşinci kvintilə isə ən çox gəlirləri (xərcləri) olan ev təsərrüfatları düşür.

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən 2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlir kvintili üzrə gəlirlərin səviyyəsi aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 2.8

2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlir kvintilləri üzrə gəlirlərinin səviyyəsi (ayda adambaşına, manatla)

	Gəlir kvintilləri:				
	1	2	3	4	5
Gəlirlər – cəmi	167,7	199,6	224,5	258,9	351,6
Muzdla işləyənlərin əməyinin ödənilməsi (əmək haqqı)	38,1	55,9	67,5	90,3	139,0
Sahibkarlıq fəaliyyəti və özüməşğulluqdan gəlirlər	50,1	51,9	60,2	68,8	88,7
Kənd təsərrüfatından gəlirlər	27,7	32,9	34,6	31,1	34,4
İcarədən gəlirlər	0,4	0,4	1,4	1,6	4,9
Əmlakdan gəlirlər	0,0	0,1	0,4	0,7	1,4
Alınmış cari transfertlər	30,4	35,9	36,8	40,1	46,9
Pensiyalar	26,8	29,1	30,9	33,6	40,4
Müavinət və	2,8	4,7	4,0	4,2	3,8

sosial yardımlar					
Naturada sosial transfərtlər	0,9	2,1	1,9	2,3	2,7
Digər gəlirlər	21,0	22,6	23,7	26,3	36,3
Digər ailələrdən alınmış gəlirlər	17,1	19,2	18,3	19,9	24,0
Ölkə xaricindən göndərilən pul	4,0	3,4	5,4	6,5	12,3

Cədvəldən göründüyü kimi, bütün kvintillər üzrə üzrə gəlirlərin tərkibində əmək haqqından gələn gəlirlər (birinci kvintildən başqa) daha yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Beləki, 2015-ci ildə birinci kvintil üzrə gəlirlərin 22,7%-i əmək haqqından gəlirlərin, 29,9%-i sahibkarlıq fəaliyyəti və özüməşğulluqdan gəlirlərin, 16,5%-i kənd təsərrüfatından gəlirlərin, 0,2%-i icarədən gəlirlərin 18,2%-i alınmış cari transfərtlərin, 16%-i pensiyaların, 1,6%-i müavinət və sosial yardımların, 0,5%-i naturada sosial transfərtlərin, 12,5%-i digər gəlirlərin, 10,2%-i digər ailələrdən alınmış gəlirlərin, 2,4%-i ölkə xaricindən göndərilən pulların payına düşür.

İkinci kvintil üzrə gəlirlərin 28,0 %-i əmək haqqından gəlirlərin, 26,0%-i sahibkarlıq fəaliyyəti və özüməşğulluqdan gəlirlərin, 16,5%-i kənd təsərrüfatından gəlirlərin, 0,2%-i icarədən gəlirlərin, 0,1%-i əmlakdan gəlirlərin, 18,0%-i alınmış cari transfərtlərin, 14,6%-i pensiyaların, 2,4%-i müavinət və sosial yardımların, 1,0%-i naturada sosial transfərtlərin, 11,3%-i digər gəlirlərin, 9,6%-i digər ailələrdən alınmış gəlirlərin, 1,7%-i ölkə xaricindən göndərilən pulların payına düşür.

Üçüncü kvintil üzrə gəlirlərin 30,1 %-i əmək haqqından gəlirlərin, 26,8%-i sahibkarlıq fəaliyyəti və özüməşğulluqdan gəlirlərin, 15,4%-i kənd təsərrüfatından gəlirlərin, 0,6%-i icarədən gəlirlərin, 0,2 %-i əmlakdan gəlirlərin, 16,4 %-i alınmış cari transfərtlərin, 13,7 %-i pensiyaların, 1,8%-i müavinət və sosial yardımların, 0,9%-i naturada sosial transfərtlərin, 10,6 %-i digər gəlirlərin, 8,2 %-i digər

ailələrdən alınmış gəlirlərin, 2,4 %-i ölkə xaricindən göndərilən pulların payına düşür.

Dördüncü kvintil üzrə gəlirlərin 34,9 %-i əmək haqqından gəlirlərin, 26,6%-i sahibkarlıq fəaliyyəti və özüməşğulluqdan gəlirlərin, 12%-i kənd təsərrüfatından gəlirlərin, 0,6%-i icarədən gəlirlərin, 0,3 %-i əmlakdan gəlirlərin, 15,5 %-i alınmış cari transfertlərin, 13,0 %-i pensiyaların, 1,6%-i müavinət və sosial yardımların, 0,9%-i naturada sosial transfertlərin, 10,2 %-i digər gəlirlərin, 7,7 %-i digər ailələrdən alınmış gəlirlərin, 2,5 %-i ölkə xaricindən göndərilən pulların payına düşür.

Beşinci kvintil üzrə gəlirlərin 39,5%-i əmək haqqından gəlirlərin, 25,2%-i sahibkarlıq fəaliyyəti və özüməşğulluqdan gəlirlərin, 9,8%-i kənd təsərrüfatından gəlirlərin, 1,4%-i icarədən gəlirlərin, 0,4 %-i əmlakdan gəlirlərin, 13,3 %-i alınmış cari transfertlərin, 11,5 %-i pensiyaların, 1,1%-i müavinət və sosial yardımların, 0,8%-i naturada sosial transfertlərin, 10,3%-i digər gəlirlərin, 6,8 %-i digər ailələrdən alınmış gəlirlərin, 3,5 %-i ölkə xaricindən göndərilən pulların payına düşür.

Desil dedikdə bölgü sırasında əlamətin məcmu vahidlərinin onda birinə bərabər olan qiyməti başa düşülür və ev təsərrüfatlarının adambaşına istehlak xərclərinə (gəlirlərinə) görə desil qrupları yaradılarkən, ranjiləşdirilmiş sıra ev təsərrüfatlarının sayına görə 10 bərabər hissəyə bölünür və hər hissə əhalinin 10%-i ifadə edir.

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən 2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlir desilləri üzrə gəlirlərinin səviyyəsi aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 2.9

2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlir desilləri üzrə gəlirlərinin səviyyəsi (ayda adambaşına, manatla)

	Gəlir desilləri:									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Gəlirlər – cəmi	156,5	178,9	193,6	205,6	217,5	231,6	248,4	269,4	302,5	400,7

Muzdlarla işləyənlərin əməyinin ödənilməsi (əmək haqqı)	35,2	41,0	52,5	59,2	63,9	71,1	81,0	99,7	118,0	160,0
Sahibkarlıq fəaliyyəti və özüməşğulluqdan gəlirlər	44,6	55,6	53,0	50,7	58,8	61,5	69,9	67,8	75,1	102,4
Kənd təsərrüfatından gəlirlər	26,6	28,7	31,3	34,5	33,3	35,9	29,8	32,3	34,1	34,7
İcarədən gəlirlər	0,0	0,8	0,4	0,4	1,1	1,6	1,3	1,8	3,8	5,9
Əmlakdan gəlirlər	0,0	0,0	0,1	0,2	0,4	0,4	0,5	0,8	0,8	2,1
Alınmış cari transfertlər	28,9	32,0	34,6	37,2	36,6	37,0	39,7	40,6	41,0	52,7
Pensiyalar	25,9	27,7	28,9	29,3	30,3	31,4	33,5	33,7	35,3	45,6
Müavinət və sosial yardımlar	2,5	3,0	4,0	5,5	4,3	3,7	4,0	4,3	3,7	3,8
Naturada sosial transfertlər	0,6	1,3	1,7	2,4	2,0	1,9	2,1	2,5	2,1	3,3
Digər gəlirlər	21,1	20,9	21,8	23,4	23,4	24,1	26,2	26,4	29,7	42,9
Digər ailələrdən alınmış gəlirlər	17,0	17,1	18,2	20,1	17,5	19,1	20,3	19,4	20,8	27,1
Ölkə xaricindən göndərilən pul	4,1	3,8	3,6	3,3	5,9	4,9	5,9	7,1	8,8	15,8

Cədvəldən göründüyü kimi, 2015 –ci ildə cəmi gəlirlər üzrə adambaşına orta aylıq gəliri ən az olan 10% əhalinin ən çox gəliri 156,5 manat, adambaşına orta aylıq gəliri ən çox olan 10% əhalinin ən az gəliri 400,7 manat olmuşdur. Tədqiq edilən dövrdə 10 % varlı təbəqənin gəliri 10% yoxsul təbəqənin gəlirindən 2,6 dəfə çox olmuşdur. Müqayisə üçün onu deyək ki, dünyanın bir sıra ölkələrində, məsələn, Rusiyada 10 % varlı təbəqənin gəliri 10% yoxsul təbəqənin gəlirindən 12 dəfə, ABŞ –da 20 dəfə yüksəkdir. Ümumiyyətlə, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində bu fərqin qiyməti 8 -20 dəfədir. Respublikada bu fərqin az olmasına ev təsərrüfatı büdcələrinin seçmə tədqiqatı zamanı sorğuya cəlb olunan ev təsərrüfatlarının öz faktiki gəlirini gizlətməsi, varlı ev təsərrüfatlarının sorğuya cəlb edilməməsi, varlı ev təsərrüfatlarının

yalnız rəsmi qeydə alınan gəlirlərini göstərməsi və ölkədə gizli iqtisadiyyatın yüksək olması kimi amillər təsir göstərmişdir.

Təhlildən göründüyü kimi, 2015-ci ildə məşğulluqdan gəlirlər üzrə 10% yoxsul təbəqənin gəlirləri ilə 10% varlı təbəqənin gəlirlərindən 4,5 dəfə, sahibkarlıq fəaliyyəti və özünüməşğulluqdan gəlirlərdə 2,3 dəfə, kənd təsərrüfatından gəlirlərdə 1,3 dəfə, icarədən gəlirlərdə 5,9 dəfə, əmlakdan gəlirlərdə 2,1 dəfə, alınmış cari transfertlərdə 1.8 dəfə, pensiyalarda 1,7%, müavinət və sosial yardımlarda 1,5 dəfə, naturada sosial transfertlərdə 5,5 dəfə, digər gəlirlərdə 2,1 dəfə, digər ailələrdən alınmış gəlirlərdə 1,6 dəfə xaricdən göndərilən pullarda isə 3,8 dəfə çox olmuşdur.

Əhalinin qruplar üzrə (kvintil,desil və s.) istehlakının təhlili göstərir ki,istehlak xərclərinin müxtəlif elementlərinin xüsusi çəkilişi arasında ev təsərrüfatlarında ərzaq məhsullarına çəkilən xərclər ən yüksək xüsusi çəkiyə malikdir.Təhlil göstərir ki,ikinci yerdə qeyri-ərzaq məhsullarına çəkilən xərclər,üçüncü yerdə xidmətlərin ödəməsinə çəkilən xərclər dayanır.Nəhayət, ən az xüsusi çəki alkoqollu içkilərə çəkilən xərclər təşkil edir.

2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasında əhalinin istehlak xərcləri kvintilləri üzrə istehlak xərclərinin səviyyəsi aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 2.10

2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasında əhalinin istehlak xərcləri kvintilləri üzrə istehlak xərcləri(ayda adambaşına, manatla)

	İstehlak xərcləri kvintilləri:				
	1	2	3	4	5
İstehlak xərcləri, cəmi	175,0	207,5	232,0	263,5	349,7
Ərzaq məhsullarına	90,8	95,3	98,5	102,5	109,9
Alkoqollu içkilərə	1,0	1,2	1,3	1,4	1,6

Tütün məmulatına	2,3	2,5	2,5	2,7	2,8
Paltar və ayaqqabıya	10,2	13,5	15,9	18,8	26,1
Su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə	11,2	14,0	16,4	19,4	29,7
Ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa	10,1	15,1	19,8	26,6	44,2
Səhiyyə xidmətlərinə	6,7	9,0	10,7	13,0	20,6
Nəqliyyat xərcləri	8,5	11,6	14,2	17,0	25,4
Rabitə xərcləri	5,3	6,5	7,8	9,1	12,1
İstirahət və mədəniyyət xərcləri	4,4	7,7	9,4	12,3	20,8
Təhsil xərcləri	2,8	3,7	4,8	5,8	7,1
Mehmanxana, kafe, restoran və yeməcxanaya	14,6	18,0	20,2	22,6	32,3
Digər mal və xidmətlərə	7,2	9,3	10,5	12,3	17,1

2.10 sayılı cədvəlin təhlili göstərir ki, 2015-ci ildə adambaşına düşən 20% varlı təbəqənin istehlak xərcləri 20% yoxsul təbəqənin istehlak xərclərindən 2 dəfə çoxdur. Belə ki, 20% yoxsul təbəqənin istehlak xərcləri 175,0 manat olduğu halda,

20% varlı təbəqənin istehlak xərcləri 349,7 manat təşkil etmişdir. Ərzaq məhsullarına çəkilən xərclər 20 % yoxsul təbəqənin bütün istehlak xərclərinin 51,9,0%-ni təşkil etdiyi halda, 10% varlı təbəqənin istehlak xərclərinin 31,4%-ni təşkil edir.

Oxşar vəziyyət istehlak xərclərinin desillərində də özünü göstərir. Belə ki, 10% yoxsul təbəqənin istehlak xərcləri 163,3 manat olduğu halda, 10% varlı təbəqənin istehlak xərcləri 395,7 manat təşkil etmişdir. 10% yoxsul əhalinin paltar və ayaqqabıya, su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə ,ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa, səhiyyə, nəqliyyat , rabitə , təhsil, istirahət və mədəniyyət, mehmanxana, kafe, restoran və yeməxana xərclərinin xüsusi çəkisi, 10 % varlı təbəqənin xərclərindən geri qalır. Deyilənləri aşağıdakı cədvəlin məlumatları bir daha təsdiqləyir(Cədvəl 2.11):

Cədvəl 2.11

2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasında əhalinin istehlak xərcləri desilləri üzrə istehlak xərcləri(ayda adambaşına, manatla)

	İstehlak xərclərinin desilləri									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
İstehlak xərcləri, cəmi	163,3	186,8	201,3	213,7	225,4	238,7	254,0	272,9	303,6	395,7
Ərzaq məhsullarına	88,2	93,5	94,6	96,0	97,8	99,2	101,0	103,9	106,6	113,2
Alkoqollu içkilərə	0,9	1,1	1,1	1,2	1,2	1,3	1,4	1,5	1,5	1,7
Tütün məmulatına	2,1	2,5	2,5	2,6	2,4	2,6	2,6	2,8	2,7	2,8
Paltar və ayaqqabıya	9,2	11,1	12,9	14,0	15,2	16,6	18,0	19,6	22,4	29,8
Su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə	10,4	12,1	13,4	14,7	15,5	17,4	18,3	20,5	23,7	35,7

Ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa	8,7	11,5	14,2	15,9	18,5	21,1	25,1	28,1	34,6	53,8
səhiyyə xidmətlərinə	6,1	7,3	8,1	10,0	10,5	10,9	12,3	13,7	16,6	24,7
Nəqliyyat xərcləri	7,4	9,5	11,1	12,1	13,6	14,7	16,4	17,5	20,2	30,5
rabitə xərcləri	4,8	5,7	6,4	6,7	7,4	8,2	8,8	9,5	10,5	13,8
İstirahət və mədəniyyət xərcləri	3,3	5,5	7,3	8,1	8,5	10,3	11,4	13,2	16,7	24,9
Təhsil xərcləri	2,3	3,2	3,6	3,8	4,5	5,0	5,3	6,3	6,6	7,5
Mehmanxana, kafe, restoran və yeməxanaya	13,5	15,7	17,2	18,8	19,8	20,5	21,6	23,6	27,0	37,5
Digər mal və xidmətlərə	6,4	8,0	9,1	9,6	10,1	10,9	11,8	12,8	14,4	19,8

2.11 sayılı cədvəlin təhlili göstərir ki, 2015-ci ildə adambaşına düşən 10% varlı təbəqənin istehlak xərcləri 10% yoxsul təbəqənin istehlak xərclərindən 2,4 dəfə çoxdur. Ərzaq məhsullarına çəkilən xərclər 10 % yoxsul təbəqənin bütün istehlak xərclərinin 54,0%-ni təşkil etdiyi halda, 10% varlı təbəqənin istehlak xərclərinin 28,6%-ni təşkil edir.Ümumiyyətlə, 10% yoxsul təbəqənin istehlak xərclərinin 0,5% -ni alkoqollu içkilərə, 1,3%--ni tütün məmulatına,5,6%-ni paltar və ayaqqabıya,6,4%-nisu, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə, 5,3%-ni ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa ,3,7%-ni səhiyyə xidmətlərinə ,4,6%-ni nəqliyyat xərcləri,2,9%-ni rabitə xərcləri,2,0%-ni istirahət və mədəniyyət xərcləri,1,4%-ni təhsil xərcləri,8,3%-ni mehmanxana, kafe, restoran və yeməxanaya

çəkilən xərcləri təşkil edir. 10% varlı təbəqənin istehlak xərclərinin 04% -ni alkoqollu içkilərə, 0,7 %-ni tütün məmulatına, 7,5 %-ni paltar və ayaqqabıya, 9,0%-ni su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə, 13,6%-ni ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa, 6,2%-ni səhiyyə xidmətlərinə, 7,7%-ni nəqliyyat xərcləri, 3,5 %-ni rabitə xərcləri, 6,3%-ni istirahət və mədəniyyət xərcləri, 1,9 %-ni təhsil xərcləri, 9,5%-ni mehmanxana, kafe, restoran və yeməxanaya çəkilən xərcləri təşkil edir.

Beləliklə, son illərdə respublika Prezidenti İ.Əliyev tərəfindən imzalanan çoxlu saylı fərman və sərəncamlar nəticəsində büdcə təşkilatlarında əmək haqlarının, ölkədə pensiya və müavinətlərin, müharibə veteranlarına və əlillərə verilən ödənişlərin və artırılması əhalinin xeyli hissəsinin pul gəlirlərinin yaxşılaşdırılmasına və gəlirlərin bölgüsündə bərabərsizliyin nisbətən də olsa aradan qaldırılmasına müsbət təsir göstərməsinə bunlara baxmayaraq ölkədə əhali gəlirlərin bölgüsündə bərabərsizlik hələ də qalmaqdadır.

2.3. Reqressiya-korrelyasiya metodu ilə əhalinin gəlir və xərclərinin statistik təhlili

Əhalinin həyat səviyyəsinə bilavasitə təsir edən gəlir və xərcləri arasında qarşılıqlı əlaqələri öyrənmək statistika elminin mühüm vəzifələrindən biridir. Beləki, əhalinin gəlir və xərcləri qarşılıqlı əlaqədə tədqiq etmədən onu tam öyrənmək, dərk etmək qeyri mümkündür. Statistikanın ümumi nəzəriyyəsindən bildiyimiz kimi, qarşılıqlı əlaqədə olan hadisələri araşdırıb öyrənmək üçün korrelyasiya – reqressiya metodundan istifadə etmək daha məqsədəuyğundur.(12) Reqressiya təhlilinin vasitəsilə əhalinin gəlir və xərcləri arasında konkret əlaqə növü müəyyənləşdirilir, sonra onun əsasında əlaqə modeli(tənliyi) qurulur və qiymətləndirilir. Korrelyasiya təhlilində əhalinin gəlir və xərcləri arasındakı əlaqənin sıxlığı və xərclərin dəyişməsində əməl əlamətinin, yəni gəlirlərin rolu müəyyən edilir. Deməli, reqressiya-korrelyasiya təhlilinin köməyi ilə əhalinin gəlirlərinin xərclərə təsir dərəcəsi ölçülür və xərclərin dəyişməsində gəlirlərin rolu müəyyənləşdirilir.

Hadisələr arasında korrelyasiya asılılığı və onun təhlili aşağıdakı mərhələlərdən keçir:

- 1) Əlamətlər arasındakı əlaqələri özündə əks etdirən riyazi tənliyin seçilməsi və əsaslandırılması;
- 2) Əlaqələri kəmiyyətə səciyyələndirməyə imkan verən göstəricilərin hesablanması.

Korrelyasiya təhlili seçmə müşahidəsinin məlumatlarına əsasən həyata keçirildikdə isə üçüncü mərhələ də ola bilər. Buna Statistika əlaqələrin düzgünlüyünün yoxlanılması mərhələsi də deyilir.

Əlaqə formasının seçilməsi reqressiya tənliyinin qurulması üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir. Əgər əlaqənin forması düzgün seçilməzsə, aparılan hesablamalar istənilən nəticəni verə bilməz. Amil əlaməti və nəticə əlaməti arasında düz əlaqə olduqda düzxətli əlaqə tənliyi qurulur. Əgər amil əlaməti və nəticə əlamətləri arasında xətti asılılıq olarsa, onda:

- 1) Əlamətlər arasındakı əlaqənin sıxlığını səciyyələndirən xətti korrelyasiya əmsali hesablanır;
- 2) Əgər əlamətlərin sıxlığı yüksəkdirsə, onda nəzəri korrelyasiya əmsali hesablanır;
- 3) Reqressiya tənliyinin parametrləri tapılır, onun keyfiyyətini səciyyələndirən göstəricilər hesablanır;
- 4) Elastiklik əmsali hesablanır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin gəlirləri artdıqca (azaldıqca) istehlak xərcləri artdığı (azaldığı) üçün bu hadisələr arasında düzxətli əlaqə vardır.

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin 2015–ci il üçün əhalinin gəlirləri və faktiki son istehlakı haqqında verdiyi rəsmi məlumatlara əsasən korrelyasiya - reqressiya təhlilini aparmaq üçün aşağıdakı cədvəlin məlumatlarından istifadə edək:

Cədvəl 2.12

2015 – ci ildə Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlirləri və faktiki son istehlakının dinamikası(mlrd.manatla)

İllər	Əhalinin gəlirləri	Faktiki son istehlak
2008	20,7	16,8
2009	22,6	19,2
2010	25,6	21,3
2011	30,5	24,7
2012	34,8	27,4
2013	37,6	30,8
2014	39,5	33,2
2015	41,7	37,1

Əhalinin gəlirləri ilə faktiki istehlak arasındakı əlaqənin öyrənilməsi məqsədilə lazım olan ilkin məlumatlar 2.13 sayılı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 2.13

Əhalinin gəlirləri və faktiki son istehlakı arasındakı əlaqənin korrelyasiya - reqressiya təhlilini aparmaq üçün məlumat

İllər	Əhalinin gəlirləri mlrd. manat	Faktiki son istehlak mlrd. manat	x^2	y^2	xy	$\bar{y}_x$	$y - \bar{y}_x$	$(y - \bar{y}_x)^2$
2008	20,7	16,8	428,49	282,24	347,76	16,6	0,2	0,04
2009	22,6	19,2	510,76	368,64	433,92	18,3	0,9	0,81
2010	25,6	21,3	655,36	453,69	545,28	21,0	0,3	0,09
2011	30,5	24,7	930,25	610,09	753,35	25,4	-0,7	0,49
2012	34,8	27,4	1211,04	750,76	953,52	29,3	-1,9	3,61

2013	37,6	30,8	1413,76	948,64	1158,08	31,8	-1,0	1,0
2014	39,5	33,2	1560,25	1102,24	1311,4	33,5	-0,3	0,09
2015	41,7	37,1	1738,89	1376,41	1547,07	35,5	1,6	2,56
Yekun	253	210,5	8448,8	5892,71	7050,38	211,4	-0,9	8,69

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi,düz xətlə əlaqənin sıxlığını ölçmək üçün xətti korrelyasiya əmsalı hesablanır.Xətti korrelyasiya əmsalının düsturu aşağıdakı kimidir:

$$r = \frac{\overline{xy} - \bar{x}\bar{y}}{\sigma_x * \sigma_y}$$

Burada :

$\overline{xy}$ - əmil əlamətinin nəticə əlamətinə hasilinin orta kəmiyyətidir;

$\bar{x}$ - əmil əlamətinin orta kəmiyyətidir;

$\bar{y}$ - nəticə əlamətinin orta kəmiyyətidir

σ_x - əmil əlamətinin orta kvadratik uzaqlaşmasını;

σ_y - nəticə əlamətinin orta kvadratik uzaqlaşmasını göstərir.

Yuxarıdakı cədvəlin məlumatları əsasında bu göstəriciləri aşağıdakı şəkildə hesablanır:

$$\overline{xy} = \frac{\sum xy}{n} = \frac{7050,38}{8} = 881,3 \quad \bar{x} = \frac{\sum x}{n} = \frac{253}{8} = 31,6$$

$$\bar{y} = \frac{\sum y}{n} = \frac{210,5}{8} = 26,3 \quad \overline{x^2} = \frac{\sum x^2}{n} = \frac{8448,8}{8} = 1056,1$$

$$\overline{y^2} = \frac{\sum y^2}{n} = \frac{5892,71}{8} = 736,6$$

$$\sigma_x = \sqrt{\overline{x^2} - \bar{x}^2} = \sqrt{1056,1 - 998,56} = \sqrt{57,54} = 7,6$$

$$\sigma_y = \sqrt{\overline{y^2} - \bar{y}^2} = \sqrt{736,6 - 691,7} = \sqrt{44,9} = 6,7$$

2.13 sayılı cədvəlin ilkin məlumatları üzərində yuxarıdakı əməliyyatları apardıqdan sonra, əlamətlər arasındakı xətti korrelyasiya əmsalını hesablayaq:

$$r = \frac{\overline{xy} - \bar{x}\bar{y}}{\sigma_x * \sigma_y} = \frac{881,3 - 31,6 * 26,3}{7,6 * 6,7} = \frac{50,22}{50,92} = 0,99$$

Xətti korrelyasiya əmsalı əlaqələr arasında sıxlığı müəyyənləşdirir və onun qiyməti 0 – la 1 arasında dəyişir. Bu əmsalın qiyməti 1-ə bərabər olarsa əlaqə funksional, 0-a bərabər olarsa əlaqənin olmadığı məlum olur. Əmsalın qiyməti müsbət işarə ilə alınarsa əlaqənin düz, mənfi işarə ilə olduqda isə əlaqənin tərs olduğunu göstərir. Bizim hesablamalardan bir daha aydın olur ki, əhalinin gəlirləri və faktiki son istehlakı arasında düz və sıx əlaqə vardır.

Verilmiş məlumatlardan istifadə etməklə, korrelyasiya indeksini və ya nəzəri korrelyasiya nisbətini də hesablamaq mümkündür. Korrelyasiya indeksi (və ya nəzəri korrelyasiya nisbəti) aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\eta = \sqrt{\frac{\sigma_y^2 - \sigma_{(y-\bar{y}_x)}^2}{\sigma_y^2}} = \sqrt{1 - \frac{\sigma_{(y-\bar{y}_x)}^2}{\sigma_y^2}}$$

Burada:

σ_y^2 -nəticə əlamətinin dispersiyasını göstərir və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\sigma_y^2 = \bar{y}^2 - \bar{y}^2 = 736,6 - 691,7 = 44,9$$

$\sigma_{(y-\bar{y}_x)}^2$ – qalıq dispersiyası adlanır ,

$$\sigma_{(y-\bar{y}_x)}^2 = \frac{\Sigma(y-\bar{y}_x)^2}{n} = \frac{8,69}{8} = 1,08$$

düsturu ilə hesablanır.

Bu hesablamalara əsasən korrelyasiya indeksinin (və ya nəzəri korrelyasiya nisbətinin) qiyməti aşağıdakı kimi alınar:

$$\eta = \sqrt{1 - \frac{\sigma_{(y-\bar{y}_x)}^2}{\sigma_y^2}} = \sqrt{1 - \frac{1,08}{44,9}} = \sqrt{\frac{44,9 - 1,08}{44,9}} = \sqrt{0,976} = 0,99$$

Bu göstəricinin qiymətinə nəzər salsaq görərik ki, respublikada əhalinin gəlirləri ilə xərcləri arasında sıx əlaqə mövcuddur.

Düzxətli əlaqə aşağıdakı tənliklə ifadə olunur:

$$\bar{y}_x = a_0 + a_1 x$$

Burada, $\bar{y}_x$ - nəticə əlamətinin dəyişən orta kəmiyyətidir;

x – amil əlamətidir;

a_0 – tənliyin sərbəst parametridir və əlaqələrin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi üçün ondan istifadə edilmir;

a_1 – reqressiya əmsalıdır və səbəb əlaməti bir vahid dəyişdikdə nəticə əlamətinin neçə vahid dəyişdiyini səciyyələndirir. Reqressiya əmsalındakı işarə əlaqələrin istiqamətini göstərir.

Bu tənlikdə amil əlamətinin (x) qiyməti həmişə məlumdur. a_0 və a_1 parametrlərinin müəyyən edilməsi ən kiçik kvadratlar metodu ilə aparılır, bu da iki normal tənlik sisteminə gətirib çıxarır:(12)

$$\left. \begin{aligned} a_0 n + a_1 \sum x &= \sum y \\ a_0 \sum x + a_1 \sum x^2 &= \sum xy \end{aligned} \right\}$$

Sistem tənliyin həlli a_0 və a_1 parametrlərinin tapılmasını aşağıdakı düsturlarla həyata keçirməyə imkan verir:

$$a_0 = \frac{\sum y \sum x^2 - \sum xy \sum x}{n \sum x^2 - \sum x \sum x};$$

$$a_1 = \frac{n \sum xy - \sum y \sum x}{n \sum x^2 - \sum x \sum x}$$

Ən kiçik kvadratlar metodu ilə reqressiya modelinin parametrlərini hesablayaq.

$$a_0 = \frac{\sum y \sum x^2 - \sum xy \sum x}{n \sum x^2 - \sum x \sum x} = \frac{210,5 * 8448,8 - 7058,38 * 253}{8 * 8448,8 - 253 * 253} = \frac{-7297,74}{3581,4} = -2,04$$

$$a_1 = \frac{n \sum xy - \sum y \sum x}{n \sum x^2 - \sum x \sum x} = \frac{8 * 7058,38 - 210,5 * 253}{8 * 8448,8 - 253 * 253} = \frac{3210,54}{3581,4} = 0,9$$

Deməli, hesablamaların nəticələrinə görə əhalinin gəlirləri ilə faktiki son istehlak arasındakı əlaqənin reqressiya tənliyi aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$\bar{y}_x = -2,04 + 0,9 x$$

Bu tənlikdə x-lərin qiymətlərini yerinə yazsaq tənliyi həll etmək olar:

$$\overline{y_{20,7}} = -2,04 + 0,9 \cdot 20,7 = 16,6$$

$$\overline{y_2} = -2,04 + 0,9 \cdot 22,6 = 18,3$$

$$\overline{y_3} = -2,04 + 0,9 \cdot 25,6 = 21,0$$

$$\overline{y_4} = -2,04 + 0,9 \cdot 30,5 = 25,4$$

$$\overline{y_5} = -2,04 + 0,9 \cdot 34,8 = 29,3$$

$$\overline{y_6} = -2,04 + 0,9 \cdot 37,6 = 31,8$$

$$\overline{y_7} = -2,04 + 0,9 \cdot 39,5 = 33,5$$

$$\overline{y_8} = -2,04 + 0,9 \cdot 41,7 = 35,5$$

Hesablamalardan aydın görünür ki, əhalinin gəlirləri 1 manat artarsa əhalinin faktiki son istehlak xərcləri 0,9 manat artar.

Korrelyasiya - reqressiya metodunun məlumatlarından istifadə etməklə, həmçinin elastiklik əmsalını da hesablamaq mümkündür. Elastiklik əmsalı adambaşına düşən gəlirin 1% dəyişməsi zamanı əhalinin istehlakının nə qədər dəyişdiyini göstərir. Yuxarıdakı cədvəlin məlumatlarına əsasən elastiklik əmsalı

$$E = a_1 \cdot \frac{\bar{x}}{\bar{y}} = 0,9 \cdot \frac{31,6}{26,3} = 1,08 \text{ təşkil edir.}$$

Bu o deməkdir ki, orta hesabla adambaşına düşən gəlirin 1% artdıqda, orta hesabla əhalinin istehlakı təqribən 1,08 % artar.

Beləliklə, korrelyasiya-reqressiya metodu əsasında aparılan araşdırma göstərir ki, faktiki son istehlakın səviyyəsinə təsir edən əsas amillərdən biri əhalinin gəlirləridir. Bu göstəricilərin rolunun sosial-iqtisadi inkişafın bütün mərhələlərində qiymətləndirilməsi və onun digər iqtisadi göstəricilərlə əlaqəli şəkildə uzlaşdırılması vacibdir və statistikanın öyrəndiyi mühüm məsələlərdən biridir.

NƏTİCƏ

MHS-də “Gəlir” kateqoriyasının mahiyyətinin aydınlaşdırılmasında məşhur ingilis iqtisadçısı C.Xiksin xüsusi xidmətləri olmuşdur. MHS-nin 1993-cü il variantında gəlir göstəricilərinin hesablanması metodikası C.Xiksin konsepsiyası əsasında hazırlanmışdır. Bu konsepsiyaya əsasən əhaliyə nağd pul şəklində daxil olan bütün vəsaitləri gəlir kimi qəbul etmək olmaz. Həmin konsepsiya baxımından əmlaka, xarici valyuta və qiymətli kağızların satışı, bank hesablarında pul çıxarılması, kredit və borcların alınması hesabına əldə olunan vəsaitlər gəlir sayılmır. Çünki, həmin vəsaitlər hesabına xərclərin maliyyələşdirilməsi sərəncamda olan kapitalın azalması və ya müvafiq maliyyə öhdəliklərinin qəbul edilməsi ilə nəticələnir. Gəlir kateqoriyasının mahiyyətinin aydınlaşdırılmasında tanınmış iqtisadçı və statistik P.Lippenin də müəyyən xidmətləri olmuşdur.

Əhalinin xərclərinin strukturunun dəyişməsinə görə əhalinin yoxsullaşma səviyyəsini də müəyyənləşdirmək mümkündür. Yəni, xərclərin strukturunda ərzağa çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi əvvəlki illərə nisbətən dinamik olaraq artarsa, onda həmin ölkədə və ya ərazidə əhalinin kəskin yoxsullaşması prosesi gedir. Bu qanuna uyğunluq ilk dəfə olaraq XIX əsrin ortalarında alman alimi E.Engel tərəfindən formalaşdırılmış və “Engel qanunu” adını almışdır. Xərclərlə bağlı digər qanunlar öz əksini Şvabenin, Raymın və Cininin empirik qanunlarında tapmışdır.

Əhalinin pul gəlirlərinin və xərclərinin əsas informasiya bazasını maliyyə hesabatlarının məlumatları əsasında tərtib edilmiş əhalinin pul gəlirlərinin və xərclərinin balansı və ev təsərrüfatlarının büdcə tədqiqatı materialları təşkil edir.

MHS-də C.Xiksin ümumi konsepsiyasına əsaslanan gəlir göstəricilərinə (ilkin gəlirlər, pul formasında cari transfertlər, sərəncamda qalan gəlirlər, natura formasında sosial transfertlər, təshih olunmuş sərəncamda qalan gəlirlər, milli gəlirlər, sərəncamda qalan milli gəlirlər) əsasən əhali qrupları üzrə gəlirlərinin səviyyəsini və quruluşunu, dinamikasını təhlil etmək kifayət deyildir. Ona görə də MHS-də əhalinin gəlirlərinin səviyyəsini və quruluşunu statistik qiymətləndirmək üçün digər göstəricilərdən istifadə edilir. Buraya ilk növbədə əhalinin məcmu gəlirləri, ümumi

gəlirləri, nominal, real , ev təsərrüfatlarının sərəncamda qalan gəlirləri göstəriciləri daxildir.

Statistika gəlirlərin səviyyəsindən, qiymətlərdən, ev təsərrüfatlarının tərkibindən və başqa əlamətlərindən asılı olaraq əhalinin konkret növ mal və xidmətlərinin istehlakını öyrənir. Əhalinin mal və xidmətlər istehlakının səviyyə və dinamikasının hərtərəfli səciyyəsinə vermək üçün göstəricilər sistemindən istifadə edilir. Uplarının, orta illik sayına nisbəti kimi hesablanır.

Azərbaycan Respublikasında 2010-2015-ci illərdə əhalinin pul gəlirləri, o cümlədən adambaşına düşən pul gəlirləri və orta aylıq əmək haqqı mütəmadi olaraq artmış, mal və xidmətlərin istehlak qiymətləri indeksi isə azalmışdır. Belə ki, əhalinin pul gəlirləri 2010-cu illə müqayisədə 2015-ci ildə 16,1 milyard manat və ya 62,9% artmışdır. 2010-cu illə müqayisədə 2011-ci ildə adambaşına düşən pul gəlirləri 505,6 manat və ya 17,6%, 2012-ci ildə 923,2 manat və ya 32,2%, 2013-cü ildə 1174,2 manat və ya 41%, 2014-cü ildə 1326,3 manat və ya 46,3%, 2015-ci ildə 1514 manat və ya 52,8%, 2016-cı ildə 1843,7 manat və ya 64,3% artmışdır. 2010-2016-cı illərdə bu göstəricinin orta mütləq artımı təxminən 307,3 manat təşkil etmişdir.

2016-cı ildə ölkə əhalisi 45395,1 milyon manatlıq və ya 2015-ci illə müqayisədə 8,7% çox gəlir əldə etmişdir. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatlarına əsasən, gəlirlərin 76,3 %-i son istehlak xərclərinə, 8,4 %-i vergilərin, sığorta və üzvlük haqlarının, 2,9 %-i kreditlər üzrə faizlərin ödənilməsinə sərf edilmiş, 12,4 %-i isə yığıma yönəldilmişdir. Əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirlərin nominal məbləği 2015-ci illə müqayisədə 7,5 % artaraq 4709,8 manat təşkil etmişdir. 2016-cı ilin yanvar-noyabr aylarında müddə ilə işləyənlərin orta aylıq nominal əmək haqqı 2015-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 7,0 % artaraq 494,3 manat təşkil etmişdir.

2008-2015-ci illərdə əhalinin gəlirləri və xərcləri ildən –ilə artmışdır. Belə ki, 2008-ci illə müqayisədə 2015 –ci ildə əhalinin gəlirləri 2 dəfədən çox artmışdır. Bu göstəricinin mütləq ifadədə qiyməti 21003,2 milyon manata bərabər olmuşdur. Tədqiq edilən bütün illərdə əhalinin cəmi gəlirlərinin yarısından çoxunu sahibkarlıq

fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər təşkil edir. Əhalinin cəmi gəlirlərinin tərkibində sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər 2008 -ci ildə 52,5%, 2009 -cu ildə 55,9%, 2010-cu ildə 57,5%, 2011 -ci ildə 60,7%, 2012 -ci ildə 60,8%, 2013-cü ildə 60%, 2014 -ci ildə 59,2% təşkil etmişdir. 2015-ci ildə əhalinin cəmi gəlirlərinin 90%-ni ilkin gəlirlər,o cümlədən 26,3%-ni əmək haqqı, 60,5%-ni sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər, 3,2%-ni mülkiyyətdən gələn gəlirlər, 10%-ni alınmış cari transferlər təşkil etmişdir.

Əhalinin xərclərinin tərkibində son istehlak xərclərinin xüsusi çəkisi üstünlük təşkil edir.Bu göstəricinin səviyyəsi 2008 -ci ildə 83,6%, 2009 -cu ildə 86,4%, 2010-cu ildə 85,8%, 2011 -ci ildə 86,6%, 2012 -ci ildə 87%, 2013-cü ildə 86,2%, 2014 -ci ildə isə 86,3 % təşkil etmişdir. 2015-ci ildə əhalinin cəmi xərclərinin 10,8%-ni ödənilmiş cari transfertlər,85,7% -ni son istehlak xərcləri, 3,5%-ni mülkiyyətdən ödənilən gəlirlər təşkil etmişdir.

2015- ci ildə ölkə əhalisinin 82,9%-nin əsas gəliri dövlət sektorunda muzzdlu işdən, öz təsərrüfatında işləməkdən, peşəsi üzrə sərbəst fəaliyyətdən, pensiyadan və himayədə yaşamaqdan (müvafiq olaraq 16,8%, 15,7%, 10,0%, 15,7%, 24,7%) olmuşdur.Bu göstəricinin səviyyəsi şəhər yerlərində 80,2%(20,1%, 2,5%, 10,2%, 16,4%, 31,0%), kənd yerlərində 86%(12,9%, 31%, 29,6% 15,0% ,17,3%) təşkil etmişdir. Ölkə əhalisinin 17,1%-nin,şəhər əhalisinin 19,8%-nin,kənd əhalisinin 14%-nin əsas gəliri isə özəl sektorda muzzdlu iş, kənd təsərrüfatında muzzdlu iş, sahibkarlıq, kommersiya və s., xüsusi şəxs yanında iş, təqaüddən, sosial müavinətlər, ölkə xaricindən göndərilən pul,ünvanlı sosial yardım və digər mənbələr hesabına formalaşmışdır.

2010-2015-ci illərdə ölkənin iqtisadi rayonlarında əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirlərinin səviyyəsi ildən - ilə artsada,son illərdə bu göstəricinin artım tempi aşağı düşmüşdür.Beləki,ölkə üzrə əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirləri 2010 –cü illə müqayisədə 2011-ci ildə 19,2%, 2011-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə 13,9%,2012-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə 8%,2013-cü illə müqayisədə 2014-cü ildə 5,1% və 2014-cü illə müqayisədə 2015-ci ildə 5,7% artmışdır. Bu artım səviyyəsi müvafiq illər üzrə Bakı şəhərində 17,2%, 15,3%, 11%, 6,1% və 8,1%, Abşeron iqtisadi rayonu

üzrə 16,9%, 12,1% ,4%, 9,7%, 2,6%, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu üzrə 20,6%, 13,2% 4,8%, 2,7%, 3,3%, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə 16,9%, 10,7%, 2%, 1,2%, 3,1%, Lənkəran iqtisadi rayonu üzrə 18,4%, 11,2%, 2,7%, 0,8%, 2,7%, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu üzrə 20,4%, 11,9%, 4,2%, 2,6%, 1,9%, Aran iqtisadi rayonu üzrə 21,0%, 13,4%, 5,6%, 5,2%, 3,1%, Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu üzrə 19,7%, 9,2%, 5,2%, 6,7%, 5,7%, Naxçıvan Muxtar Respublikası, 43,5%, 12,3%, 7%, 2,2%, 1,6% təşkil etmişdir.

Ölkə üzrə bütün ev təsərrüfatlarında ayda adambaşına düşən cəmi istehlak xərcləri 2014-cü ildə 234,9 manat, 2015-ci ildə 245,55 manat, şəhər yerlərində 2014-cü ildə 242,97 manat, 2015-ci ildə 254,8 manat, kənd yerlərində isə 2014-cü ildə 225,69 manat, 2015-ci ildə 235,04 manat olmuşdur. 2014-cü illə müqayisədə 2015-ci ildə ayda adambaşına düşən cəmi istehlak xərcləri ölkə üzrə 10,6 manat və ya 4,5%, şəhər yerlərində 11,83 manat və ya 4,9% , kənd yerlərində 9,35 manat və ya 4,1% artmışdır.

2015-ci ildə ölkə üzrə cəmi istehlak xərclərinin 40,5%-i ərzaq məhsullarına, 0,5%-i alkoqollu içkilərə, 1,0%-i tütün məmulatına, 6,9%-i paltar və ayaqqabıya, 7,4%-i su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə, 9,4%-i ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa, 4,9%-i səhiyyə xidmətlərinə, 6,2%-i nəqliyyat xərclərinə, 3,3%-i rabitə xərclərinə, 4,4%-i istirahət və mədəniyyət xərclərinə, 2,1%-i təhsil xərclərinə, 8,8%-i mehmanxana, kafe, restoran və yeməcxanaya, 4,6%-i digər mal və xidmətlərə xərclənmişdir.

Apardığımız hesablamalara əsasən onu demək olar ki, 2015 –ci ildə əhalinin hər nəfərinə düşən orta aylıq modal gəlirlərinin səviyyəsi 176 manata bərabər olmuşdur. Əhalinin yarısının orta aylıq gəliri 190 manatdan az, digər yarısının isə 190 manatdan çox olmuşdur.

2015 –ci ildə cəmi gəlirlər üzrə adambaşına orta aylıq gəliri ən az olan 10% əhalinin ən çox gəliri 156,5 manat, adambaşına orta aylıq gəliri ən çox olan 10% əhalinin ən az gəliri 400,7 manat olmuşdur. Tədqiq edilən dövrdə 10 % varlı təbəqənin gəliri 10% yoxsul təbəqənin gəlirindən 2,6 dəfə çox olmuşdur.

2015-ci ildə adambaşına düşən 20% varlı təbəqənin istehlak xərcləri 20% yoxsul təbəqənin istehlak xərclərindən 2 dəfə çoxdur. Belə ki, 20% yoxsul təbəqənin istehlak xərcləri 175,0 manat olduğu halda, 20% varlı təbəqənin istehlak xərcləri 349,7 manat təşkil etmişdir. Ərzaq məhsullarına çəkilən xərclər 20 % yoxsul təbəqənin bütün istehlak xərclərinin 51,9,0%-ni təşkil etdiyi halda, 10% varlı təbəqənin istehlak xərclərinin 31,4%-ni təşkil edir.

2015-ci ildə adambaşına düşən 10% varlı təbəqənin istehlak xərcləri 10% yoxsul təbəqənin istehlak xərclərindən 2,4 dəfə çoxdur. Ərzaq məhsullarına çəkilən xərclər 10 % yoxsul təbəqənin bütün istehlak xərclərinin 54,0%-ni təşkil etdiyi halda, 10% varlı təbəqənin istehlak xərclərinin 28,6%-ni təşkil edir

Apardığımız hesablamalara əsasən 2015–ci ildə Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlirləri və faktiki son istehlakı arasında düz və sıx əlaqə vardır. Əlamətlər arasındakı xətti korrelyasiya əmsalınının və korrelyasiya indeksinin (və ya nəzəri korrelyasiya nisbətinin) qiyməti 0,99 –a ,elastiklik əmsalının qiyməti isə 1,08-ə bərabər olmuşdur Elastiklik əmsalının belə qiymət alması orta hesabla adambaşına düşən gəlirin 1% artdıqda, orta hesabla əhalinin istehlakı təqribən 1,08 % artmasını göstərir.

Hesablamaların nəticələrinə görə əhalinin gəlirləri ilə faktiki son istehlak arasındakı əlaqənin reqressiya tənliyi $\bar{y}_x = -2,04 + 0,9 x$ kimi olmuşdur. Bu o deməkdir ki, əhalinin gəlirləri 1 manat artarsa əhalinin faktiki son istehlak xərcləri 0,9 manat artar.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

- 1..Azərbaycanın statistik göstəriciləri, ADSK. Səda nəşriyyatı,Bakı, 2016
- 2.Azərbaycan rəqəmlərdə 2016, ADSK. Səda nəşriyyatı,Bakı, 2016
- 3.2015-ci ildə ev təsərrüfatları tədqiqatının yekunları ADSK., Bakı, 2016
- 4.A.İ. Cabbarova, V.R. Dünyamalıyeva. Milli Hesablar Sistemi. Dərs vəsaiti,2014,
- 5.A. İ. Cabbarova ” Beynəlxalq statistika” fənnindən metodik göstəriş. Bakı. 2007
- 6.Əliyev A.Ə., Qasimov N.Ə. “Azərbaycanda əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin aktual problemləri, Bakı “Səda”,2000
- 7.Ə.Q.Əlirzayev Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi, Bakı , ,2010
8. P.Q.Muradov.Statistika. Dərs vəsaiti , Bakı ,2010
- 9.R.Ş.Məmmədov. “Milli Hesablar Sistemi., Dərs vəsaiti, Bakı 1997
- 10.R.Ş.Məmmədov. “Ev təsərrüfatları büdcələrinin tədqiqatı statistikasi” Dərs vəsaiti, Bakı 1998
11. R.Ş.Məmmədov. “Beynəlxalq Statistika”. Dərs vəsaiti, Bakı, 1999
- 12.S.M. Hacıyev. Statistikanın ümumi nəzəriyyəsi. Dərslik. Bakı, 2005
- 13.S.M.Yaqubov, A.C.Məmmədov. Sosial-iqtisadi Statistika. Dərslik, Bakı,2011
- 14.S.M.Yaqubov, Ə.İ.Əliyev. Statistika. Dərslik, Bakı, 2015
15. S.M. Yaqubov, Ə.İ. Əliyev. Sosial-iqtisadi statistika. Dərs vəsaiti. Bakı 2006.
- 16.Statistika üzrə əsas metodoloji göstərişlər, III hissə, ADSK Bakı 2008
- 17.Statistika üzrə əsas metodoloji göstərişlər, IV hissə, ADSK Bakı 2011
- 18.Statistika nəzəriyyəsi , Dərs vəsaiti.(O.Q.Məmmədlinin ümumi redaktorluğu ilə) Gəncə 2010.
- 19.Sosial-iqtisadi Statistika. Dərs vəsaiti.(O.Q.Məmmədlinin ümumi redaktorluğu ilə) Gəncə 2011.
- 20.Y.Nəsənlı.Statistika praktiki nümunələrlə, Bakı 2014
21. Б.И. Башкатов. Международная статистика, М,2013
22. Васильева Э.К., Юзбашев М.М. Выборочный метод в социально-экономической статистике. Учебное пособие, Издательство: Финансы и статистика, Инфра-М 2010

23. Дашинская Н.П. Международная статистика, Учебное пособие, Издательство: Издат.центр БГУ (Минск), 2007
24. М.Е.Ефимова, С.Г.Бычкова Социальная статистика, Учеб.пособие М., Финансы и статистика, 2003
25. Международная статистика / Башкатов Б. И. Суринова А. Е. Учебник, Издательство: Юрайт, 2010
26. Основы национального счетоводства. Учебник / Под ред. Ю. Н. Иванова, ИНФРА, М., 2005
27. П. Липе. Экономическая статистика, Стат. Очерки, Т.1. – ФСУ Германии, 1995
28. Социальная статистика, Под ред. И.И.Елисеевой, Финансы и статистика, 1999
29. Стоимость жизни и ее измерение, Под ред. В.М.Футгайзер и М.П.Шипилков, М., 1991
30. Сиденко А.В., Башкатов и др. Международная статистика. М., 19
31. Теория статистики. Учебник. Под ред. проф. Р.А. Шмойловой. М. 2010
32. Т. Б. Рябушкин Международная статистика. М. Статистика, 1995.
33. Н.В.Новикова. О.Г.Поздива. Прогнозирование национальной экономике, М. 2007
34. О.Б.Кирик. Социальное прогнозирование. М. 2010
35. www.stat.gov.az